

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. КАРАЗІНА

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

Кафедра фізичної географії та картографії

До захисту допустити
зав. кафедри _____ доцент **Анатолій БАЙНАЗАРОВ**
« _____ » _____ 2024 р.

**РОЗРОБКА КАРТ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВ'Я
В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконав: студент 4 курсу, групи ГФ- 41
спеціальність: 106 Географія
освітньо-професійна програма:
Фізична географія, моніторинг і кадастр
природних ресурсів
Тимофій Ігорович ГОЛІКОВ
Науковий керівник:
проф. Віліна ПЕРЕСАДЬКО

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Голова ЕК **Валентина РЕДІНА**

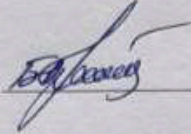
Секретар ЕК **Вікторія САЛІМОН**
« _____ » _____ 2024 р.

Харків – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. КАРАЗІНА

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

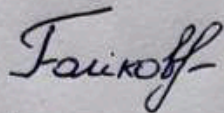
Кафедра фізичної географії та картографії

зав. кафедри До захисту допустити
доцент Анатолій БАЙНАЗАРОВ
« 17 » сервіс 2024 р.

РОЗРОБКА КАРТ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВ'Я
В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВР

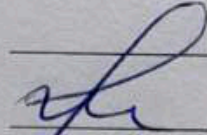
Виконав: студент 4 курсу, групи ГФ- 41
спеціальність: 106 Географія
освітньо-професійна програма:
Фізична географія, моніторинг і кадастр
природних ресурсів

Тимофій Ігорович ГОЛІКОВ

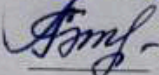
Науковий керівник:

проф. Віліна ПЕРЕСАДЬКО

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

 45 (добре)

Голова ЕК Олександр САВВІЧ

 - Секретар ЕК Тетяна БУЛГАКОВА

« 20 » сервіс 2024 р.

Харків – 2024

ЗМІСТ

стор.

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ КАРТОГРАФУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБ’ЄКТІВ.....	5
1.1 Історія православ’я.....	5
1.2. Науковий досвід вивчення теорії картографування релігій на теренах України та світу.....	19
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ПРИРОДНИХ УМОВ НА РОЗМІЩЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБ’ЄКТІВ ПРАВОСЛАВ’Я НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	30
2.1. Фізико-географічні особливості Харківської області.....	30
2.2. Характеристика сучасної мережі об’єктів православ’я на теренах Харківської області.....	39
РОЗДІЛ 3. ЗАСТОСУВАННЯ КАРТОГРАФІЧНОГО МЕТОДУ ДЛЯ АНАЛІЗУ ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ РОЗМІЩЕННЯ ОБ’ЄКТІВ ПРАВОСЛАВ’Я У МЕЖАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	48
3.1. Розробка карти «Православ’я у Харківській області в період незалежності».....	48
3.2. Просторовий аналіз на основі побудованого геозображення.....	52
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	58

ВСТУП

Після отримання незалежності у 1991 році в Україні нарешті стало знову можливим вільно сповідувати будь-яку релігію. Саме цей час став періодом відновлення для всіх релігійних конфесій, а особливо для православ'я – найпопулярнішої релігійної течії серед українців. Релігія протягом тисяч років була невід'ємною частиною життя людини. Вона слугувала і засобом пояснення навколишнього світу, і моральним орієнтиром. А іноді і засобом влади та контролю над суспільною думкою. Релігія багатогранна, так само, як багатогранна і людина. А у наш час ми можемо спостерігати унікальний процес повторного становлення православ'я на теренах України. Саме тому є *актуальним* і науково необхідним вивчати цей процес, і найбільш ефективним у цьому плані є застосування картографічного методу, який дозволяє оцінити просторовий розподіл об'єктів православ'я, а також визначити ті фактори, які вплинули на їх розміщення. Територія Харківської області далеко не завжди відносилася до територій із переважаючим православним населенням. Враховуючи особливості рельєфу та інших природних факторів, більша її частина була населена кочовими племенами, які тривалий час зберігали язичницькі вірування, а пізніше прийняли іслам суннітського типу. Через це територія нинішньої Харківської області, як частина так званого «Дикого поля», була частиною загальноєвропейського фронтиру християнської віри на межі із ісламським турецько-арабським світом. У цьому відношенні ця територія багато в чому нагадує Іспанію, де також тривалий час були сильні мусульманські впливи, але потім вони поступилися іншій християнській конфесії – католицизму. Всі ці процеси без сумнівів наклали свій відбиток на поширення об'єктів православ'я на території Харківської області, а тому необхідно зрозуміти, як саме вони вплинули і встановити роль у цьому місцевих природних умов, які визначали умови проживання населення.

Метою даної роботи є створення картографічного зображення об'єктів православ'я у Харківській області в період незалежності.

Об'єктом дослідження є об'єкти православ'я на території Харківської області. *Предметом* дослідження обрано природні та інші фактори розміщення релігійних об'єктів.

Для досягнення поставленої мети дослідження необхідно виконати ряд *задач*:

- детально охарактеризувати історичні особливості розвитку православ'я на території Харківської області;
- дослідити науковий досвід з вивчення впливу природних умов на формування та розвиток релігійних течій та практики картографування православ'я;
- проаналізувати вплив природних умов на розміщення об'єктів православ'я на території Харківської області;
- розробити карту «Православ'я у Харківській області в період незалежності» та проаналізувати отримані результати.

Основними *даними*, на яких ґрунтується дослідження, є історична література та художня, давні та сучасні картографічні зображення, численні фотоматеріали, дані веб-сайтів церковних підрозділів Православної Церкви України, а також фольклорні твори, які дають уявлення про давні історичні особливості мережі об'єктів православ'я на досліджуваній території.

Серед основних *методів*, що використовуються у даному дослідженні, можна назвати картографічний, історико-порівняльний, дистанційного зондування Землі, аналіз історичних, літературних та фольклорних джерел інформації.

Робота складається з вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел із 52 найменуваннями та 45 рисунків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ КАРТОГРАФУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ

1.1. Історія православ'я

Харківська область не є центром формування православної віри, для її жителів це релігія, ідеї якої вперше прийшли сюди разом із мандрівниками. Першим відомим носієм християнського вчення на теренах України був Св. Андрій Первозваний, але він подорожував переважно по давньогрецьких містах-колоніях на чорноморському узбережжі, і, як вважається, був на території сучасного Києва. Стосовно саме території Харківської області, то про неї дуже мало відомостей аж до середини XVII ст.. Зустрічаються лише окремі відомості у працях візантійських, готських, персидських та арабських мандрівників, які переважно містять відомості про південну частину України, яка мала найтісніші контакти з античним світом. Тривалий час християнство на території України було поширене виключно у грецьких колоніях на березі Чорного моря, які були залежними спочатку від Римської імперії, а з 395 р. від Східної Римської (Візантійської) імперії. Саме звідти поширювалося християнське вчення, і першим воно досягло Києва, де у 988 р. Князь Володимир хрестив Русь-Україну, і християнство стало набувати більшого поширення [28]. Загалом, існує три етапи християнізації цієї частини України, яка була заселена кочовиками:

- освоєння жителями руських князівств степової зони (X-XII ст.) (рис. 1.1 – 1.4);
- колонізація Дикого Поля (XVII-XVIII ст.);
- відновлення православ'я у пострадянський час (1991 – донині).

Причиною такого неодноразового наступу християнства є історичні особливості досліджуваної території, оскільки вона дуже часто опинялася під контролем кочових народів з іншими переважаними релігіями.

Впродовж першого етапу християнізації території сучасної Харківської області, то з наведених картографічних зображень можна побачити, що степова частина Харківської області весь цей час була населена неслов'янськими племенами, а лісостепова слов'янами. Приблизна межа слов'янських територій у середині IX ст. (рис. 1.1) проходила на схід від сучасного міста Харків, по правому берегу Сіверського Дінця. У X ст., після утворення єдиної християнської Русі-України відбувся наступ кочових племен (печенігів та чорних булгар), і до середини-кінця XII ст. ця територія повністю перебувала під їхнім контролем (рис. 1.2). Далі Чернігівське (пізніше з його складу виділилося Новгород-Сіверське) князівство захопило північну частину сучасної Харківської області, і тут почали з'являтися перші слов'янські християнські поселення, наприклад, Донець, який, як вважається був розташований в околицях міста Харкова (рис. 1.3). У XIII ст. вся територія Харківської області знову була дехристиянізована через навалу татаро-монгольської орди, яка ліквідувала самостійність руських князівств, і аж до XVII ст. тут не було постійних поселень (рис. 1.4).

Рис. 1.1. Територія України у 950 р.

[25]

Рис. 1.2. Територія України у 1050

р. [25]

Рис. 1.3. Територія України у 1220 р. [25]

Рис. 1.4. Територія України у 1300 р. [25]

Важливим термінологічним аспектом даного дослідження є різниця між термінами «християнський» та «православний». В цілому, православ'я є гілкою християнства, і в перші століття існування цієї релігії в ній не було відгалужень, окрім Вірменської церкви. Проте після розпаду Римської імперії, західна її частина протягом 80 років була завойована варварськими племенами і розділена, і один із найважливіших християнських ієрархів – єпископ Риму (пізніше – Папа Римський), опинився в ізоляції від східних християнських патріархій. Східна ж частина християнства зберегла підпорядкованість державній владі, і Вселенський Патріарх, хоча і вважався головою всієї християнської церкви, але не мав свободи у прийнятті важливих рішень, і його сюзереном вважався Імператор Візантії. Поступово протиріччя між західної та східної гілками церкви наростали, і нарешті у 1054 р. відбувся церковний розкол (схизма), коли у Соборі Святої Софії у Константинополі священники, надіслані Папою Римським залишили анафему на ім'я Вселенського Патріарха, який у відповідь прокляв їх. Так утворилося дві найголовніші гілки християнства – католицизм на заході і православ'я на сході. Враховуючи, що Русь-Україна мала набагато тісніші зв'язки із Візантією, ніж із Західною Європою, на її теренах закріпилося панування православ'я. Отже, до 1054 р. коректно вживати терміни «християнський» та «православний», як синоніми, але коли мова йде про період після 1054 р. краще розмежовувати їх [42].

Окрім слов'ян на території Харківської області православ'я сповідувала і частина половців – кочових іраномовних племен, що прийшли на зміну печенігам у X-XI ст. Справа у тому, що у половців не було єдиної держави, це було об'єднання багатьох великих кланів та племен, які дуже відрізнялися одне від одного, але деякі з цих кланів були дуже близькі із Руссю-Україною, і не лише економічно, а й політично, і навіть у сімейному плані (існує кілька відомих дружин руських князів, які були дочками половецьких ханів). І тому існують підстави для того, щоб стверджувати, що у половецькому поселенні на місці сучасного Харкова Шарукань (за однією із версій, саме назва цього населеного пункту потім трансформувалася у гідронім «Харків», що потім стало назвою міста Харків) існували християнські приходи. Проте довести це зараз доволі важко через брак матеріальних археологічних знахідок [30].

У добу монгольської навали територія Харківщини стала частиною величезного улусу Монгольської імперії – Золотої Орди. У цей час через постійні ворожі набіги територія була майже повністю знелюднена, і не існує жодних згадок про наявність тут у цей час православних поселень. Це продовжилося навіть після того, як Велике князівство Литовське розбило військо золотоординського хана у 1362 р. на Синіх Водах, і приєднало до себе майже всю сучасну Харківську область до річки Оскіл. Проте через близькість кочових народів і постійні набіги, територія продовжувала бути незаселеною, і тут сформувалося те, що історики називають «Дике поле» - фактично межа між християнськими європейськими державами та ісламським світом. У XV ст. після розпаду Золотої Орди, досліджувана територія частково відійшла під контроль Кримського ханства – васала Османської імперії – наймогутнішої ісламської держави свого часу. Звісно ж, що про жодні православні поселення у цей час мова не йде. Так тривало до кінця XVI ст., коли козацькі загони першими почали тиснути татарські і турецькі кінні загони. Почали з'являтися перші міста-фортеці, спочатку на території Східної Слобожанщини, а пізніше і на території сучасної Харківської області: Чугуїв (1638), Зміїв (1640), Харків (1654), Вовчанськ (1674),

Ізюм (1681) та інші. Звісно ж, одними із перших у цих поселеннях будували церкву, яка мала бути віддякою Богу за вдале заснування міста і переїзд. Впродовж XVI-XVII ст. через політичну нестабільність на теренах Речі Посполитої, виникло кілька хвиль міграції на територію сучасної Слобожанщини, де на той момент не було панщини, і де нові поселенці на 20 років звільнялися від сплати податків. Перша хвиля виникла у 1630-ті рр., коли у Наддніпрянщині одне за одним тривали масові козацькі повстання, які чергувалися із періодами польського наступу і реакціонізму. Друга хвиля настала після початку Повстання під проводом Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.). Далі було кілька примусових переселень, таких, як, наприклад, «Великий згін» за ініціативи гетьмана Івана Самойловича. Як наслідок, на Харківщині почала формуватися мережа укріплених поселень, і територія знову була долучена до православного світу. У цей час Харківщина була поділена між Константинопольським Вселенським Патріархатом та Московським Патріархатом (рис. 1.5) [30].

Рис. 1.5. Православні ієрархічні утворення на теренах Центрально-Східної Європи станом на 1683 р. [30]

Не дивлячись на процеси заселення, чітко вирізнялися лісостепова і степова зони, оскільки в степовій зоні, де у природному стані деревний покрив є мінімальним, було дуже важко будувати безпечно житло, адже не було природних об'єктів, які могли приховати його від нападників. Тому люди тоді обирали або міста-фортеці, але селилися у селах у переважно лісовій місцевості, щоб бути більш забезпеченими від постійних набігів.

В цей час відбувається активне церковне будівництво і навіть з'являються перші кам'яні храми, як, наприклад, Покровський Собор у Харкові (1689 р.). Характерним для цих церков є поширення стилю «козацького бароко», яке є відгалуженням загальноєвропейського мистецького напрямку. Тому типовий міський пейзаж був насичений видами церков (рис. 1.6-1.7). Окрім нього виникає ще 4 церкви, проте вони були дерев'яними і не збереглися до нашого часу [3].

На теренах Слобожанщини починається створення перших монастирів – Святогірського, Курязького, Краснокутського та Дивногорського.

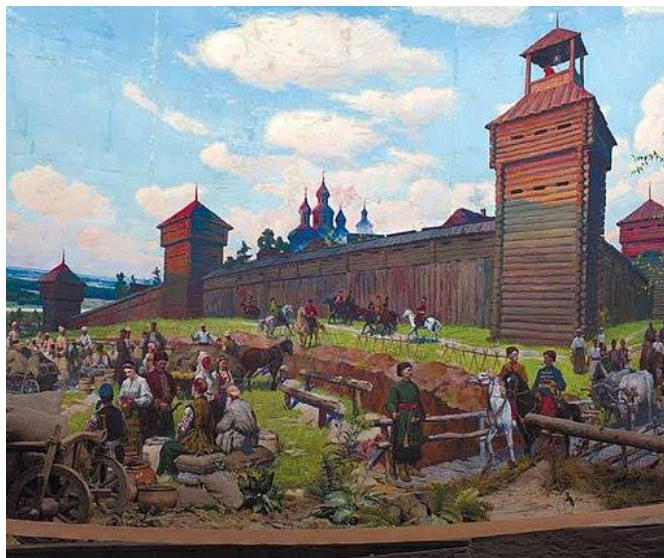

Рис. 1.6. Харківська фортеця у XVII ст. (реконструкція) [30]

Рис. 1.7. Панорама Харкова у XVIII ст. [30]

Зі зростанням чисельності населення Слобожанщини, кількість церков теж стрімко зростала. Тому необхідно було готувати кадри для них – священників та їхніх помічників. Для цього необхідні були навчальні заклади. Спочатку це була

мережа недільних шкіл, де давалися мінімальні знання – основи Закону Божого, читання і правопис, а також церковний спів. Проте для церковних ієрархів вищого рівня таких знань було недостатньо. Найближчими на той час вищими церковними навчальними закладами були Києво-Могилянська академія, Ніжинський та Чернігівський колегіуми. І тому для того, щоб на теренах Слобожанщини був свій вищий церковний навчальний заклад, у 1722 р. був організований Харківський колегіум, який пізніше буде багато в чому основою для відкриття у Харкові університету (1805 р.) [3].

У XIX ст. Московський Патріархат остаточно захопив усі церковні об'єкти на теренах сучасної Харківської області. Водночас, активне церковне будівництво тривало у всіх містах і великих селах. Цей час є розквітом православ'я, оскільки у XX ст. будуть численні гоніння на церкву, наслідком яких стало знищення церковної спадщини, і багато її об'єктів на жаль втрачені назавжди. У 1799 р. у Харкова була створена своя єпархія, що підвищило його значущість, як регіонального релігійного центру [3].

На час заснування єпархії в Харкові налічувалося 10 церков (рис. 1.8): *Покровська, Успенська, Миколаївська, Благовіщенська, Дмитрівська, Різдвяна, Воскресенська, Михайлівська, Вознесенська і Мирносицька*, яка була цвинтарною. До кінця XIX ст. у Харкові (рис. 1.9) їх число зросло до 42, а загалом по єпархії налічувалося 952 церкви, 75 каплиць, 13 монастирів та 816 церковних шкіл [3].

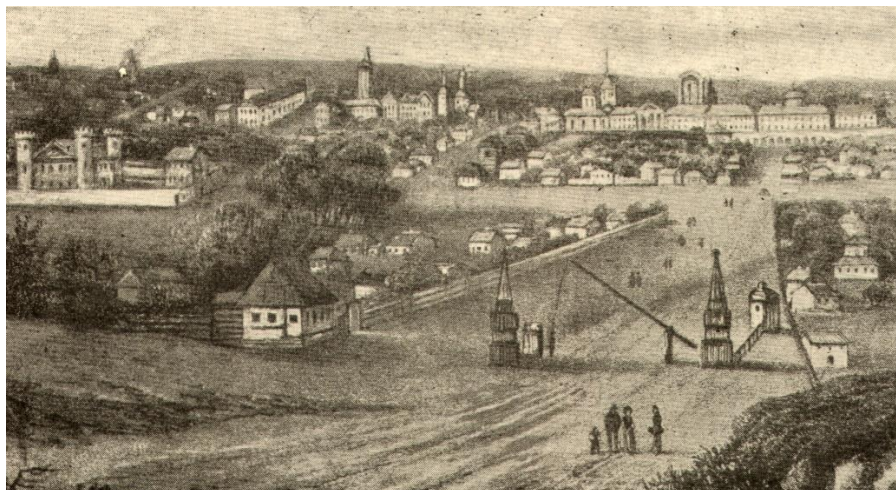

Рис. 1.8. Вид Харкова з Холодної гори (1800 р.) [30]

Рис. 1.9. Вид Харкова з Холодної гори (1900 р.) []

Наприкінці XIX ст. після земської та міської реформ, міські органи влади отримали більше повноважень розпоряджатися коштами, і це був час стрімкого розвитку міст. Особливо швидкими темпами це відбувалося у Харкові, і звісно це не минуло і церковного будівництва. У той час Харків був великим промислово-фінансовим центром Східної Європи, і багаті містяни часто жертвували кошти на відновлення старих та будівництво нових храмів. У цей час всі вони були кам'яними, і стрімко змінили панораму міста (рис. 1.9). Найбільш відомими храмами того часу є *Дзвіниця Успенського Собору* (1821-1826 рр.) – друга найвища дзвіниця на теренах України після Лаврської дзвіниці; *Благовіщенський Собор* (1888-1901 рр.), *Миколаївський Собор* (1887-1896 рр.) та багато інших [3].

У інших населених пунктах області в цей час також будуються нові храми – *Кафедральний Собор Чугуєва* (перебудований у кінці XIX ст.), *Свято-Вознесенський Собор* (Ізюм), *Свято-Покровський Собор* (Куп'янськ) та багато інших [3].

Під час Української Революції (1917-1921 рр.) Харків став частиною українських державотворчих процесів. Звісно, це не могли оминати і релігійних питань. У 1918 р. в Україні була вперше створена своя церква – Українська

Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), яку звісно ж не визнала РПЦ, і після завершення буремних подій 1917-1921 рр. УАПЦ фактично зникла [3].

Наступним етапом в історії православ'я на Харківщині був трагічний період радянського панування (1917-1991 рр.), коли державною ідеологією був атеїзм, і хоча утиски були щодо всіх релігійних течій і напрямів, саме православ'я, як найпоширеніша релігія, постраждало найбільше. Багато храмів були вщент зруйновані під надуманими приводами. Одним із найвідоміших зруйнованих соборів був Миколаївський Собор у центрі Харкова (на його місці зараз побудований ТЦ «Нікольський»), який підірвали у 1930 р. для «прокладання трамвайних рейок на вулицю Пушкінську», які до слова так і не з'явилися (рис. 1.10) [3].

Рис. 1.10. Зруйнування Миколаївського Собору у 1930 р. [10]

Окрім нього, були масові руйнування соборів у *Куп'янську, Вовчанську, Змієві, Дергачах, Ізюмі та Бірках*. Серед релігійних комплексів поза межами

Харкова, які були зруйновані у радянську добу одним із найбільших був Спасів Скит (с. Бірки) – комплекс, побудований в кінці XIX ст. на місці залізничної катастрофи царського потяга, де загинуло багато людей в пам'ять про цю трагічну подію (рис. 1.11).

Рис. 1.11. Спасів Скит (с. Бірки) до зруйнування [10]

Те, що не встигла зруйнувати радянська влада у міжвоєнний період, було зруйноване під час Другої світової війни (1939-1945 рр.). Харків та Харківська область опинилися на межі протистояння між СРСР та Нацистською Німеччиною. Через цю територію фронт прокочувався по декілька разів, що спричиняло дуже значні руйнування.

Особливо руйнівними були авіабомбардування, які знищували цілі міста. Хоча, не дивлячись на майже повне винищення церковних споруд у сільській місцевості, у Харкові під час війни ті церкви, що ще залишалися, хоча і зазнали пошкоджень, але вистояли (рис. 1.12). Причиною цього були не релігійні почуття німецьких чи радянських пілотів, а те, що в часи до виникнення супутникової навігації, високі церковні споруди слугували гарними орієнтирами для літаків [30].

Рис. 1.12. Вціліла дзвіниця Успенського Собору посеред руїн центру Харкова (фото 1943 року) [30]

Всі інші житлові квартали на жаль зазнали дуже значних руйнувань, і Харків фактично втратив свою історико-архітектурну спадщину у центрі міста, особливо в районі Університетської гірки, яка була щільно забудована у довоєнний час (рис. 1.13).

Рис. 1.13. Вигляд зруйнованого центру Харкова (фото з літаку, 1943) [30]

Ще однією важливою особливістю воєнного часу є те, що під час німецької окупації Харківщини всі наявні храми були знову відкриті, а вулицям поверталися старі дореволюційні назви. Таким чином загарбники намагалися завоювати прихильність тієї частини місцевого населення, яка була в опозиції до радянського тоталітарного режиму.

Проте у післявоєнний час, не дивлячись на деякі послаблення контролю держави над заборонаю богослужінь, деякі храми все ж працювали. Важливо зазначити, що в цей час радянська влада намагалася використовувати православну церкву як засіб контролю суспільної думки та виявлення «неблагонадійних». Для цього були ліквідовані всі автокефальні церкви на теренах СРСР, навіть Українська греко-католицька церква. Всі вони стали частиною Російської православної церкви (РПЦ), яка активно співпрацювала із КДБ і чий священники ділилися зі слідчими секретами вірян, які вони дізнавалися під час сповідей.

Після розпаду СРСР і отримання Україною незалежності постало питання і формування незалежної української церкви по аналогії із подіями 1918 р.. Для цього у 1992 році був скликаний Харківський собор, який фактично був ще одним майданчиком для виборів Патріарха РПЦ, проте події відбулися таким чином, що православна церква в Україні розкололася. Утворилася Українська Православна Церква (Московського Патріархату) – УПЦ (МП) та Українська Православна Церква (Київського Патріархату) – УПЦ (КП). Жодна з них не мала повного визнання серед інших православних церков, і фактично багато років панівною на теренах Харківської області була саме УПЦ (МП). Однак після подій в Україні 2013-2014 рр. і військового конфлікту на Донбасі довіра до УПЦ (МП) різко знизилася, і почався поступовий перехід церков до УПЦ (КП), і тоді ж постало питання щодо врегулювання церковного конфлікту в Україні. Після кількарічних перемовин, було досягнуто порозуміння, що в Україні буде створена Православна Церква України (ПЦУ) на чолі із митрополитом Київським і Всієї України. Ця ініціатива отримала згоду на Українському

об'єднавчому соборі у 2018 р. , в якому прийняли участь представники УПЦ (КП) та УАПЦ, і пізніше їх рішення було підтвержене рішенням Вселенського Патріарха Константинопольського Варфоломея I (так званий «Томос»), і у Софійському Соборі була проведена церемонія інтронізації нового верховного ієрарха української церкви. Проте на жаль, повністю подолати церковний розкол це не допомогло, оскільки вже у 2019 р. УПЦ (КП) відмовилася приєднатися до ПЦУ. Однак після довгих судових процесів було вирішено підтвердити акт Томосу. Більш складна ситуація із приходами, що підпорядковуються УПЦ (МП), яких у Харківській області і досі більшість. Частина з них перейшла до ПЦУ майже відразу після її створення, однак переважна більшість церков і досі не доєднані до ПЦУ [17].

Ще однією особливістю сучасного періоду становлення православ'я на теренах Харківської області є відновлення старих храмів та будівництво численних нових церков. Особливо активно цей процес проходить у Харкові, де просто у житлових масивах будують нові церкви, причому характерною особливістю їх є переважання стилю псевдобароко, який дуже неорганічно виглядає на фоні панельної забудови житлових мікрорайонів (рис. 1.14).

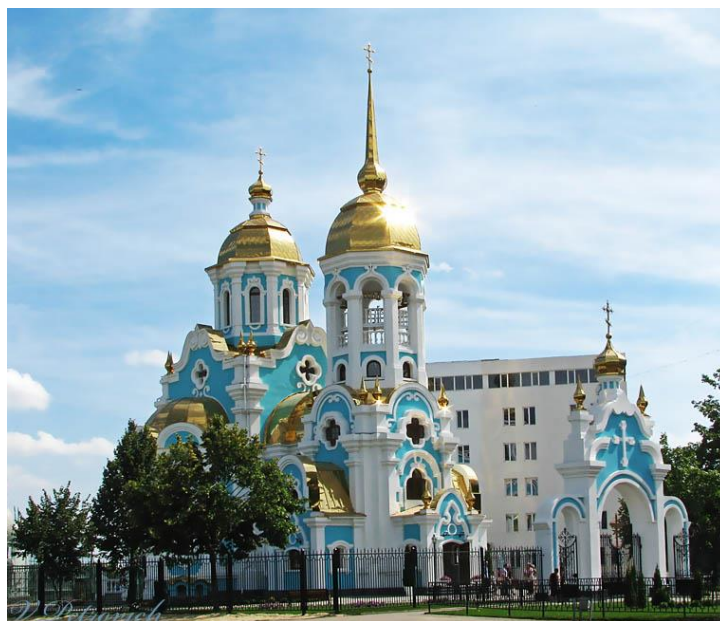

Рис. 1.14. Преображенський храм (Харків) – яскравий приклад сучасної храмової архітектури [18]

На жаль, у період незалежності ще одним випробуванням, із яким зіткнулися об'єкти православ'я, є активні військові дії. У Харківській області вони розпочалися 24 лютого 2022 р. і тривають дотепер. Через наземні операції, артилерійські обстріли, підпали, ракетні, авіаційні та дроніві удари постраждало дуже багато об'єктів культурної спадщини Харківщини.

Серед найбільш відомих випадків – Храм Жон Мироносиць у центрі Харкова, який постраждав від уламків ракети С-300 у березні 2022 р. (рис. 1.15.а), Свято-Вознесенський кафедральний собор (Ізюм) (рис. 1.15.б), Свято-Успенський кафедральний собор (Харків) (рис. 1.15.в).

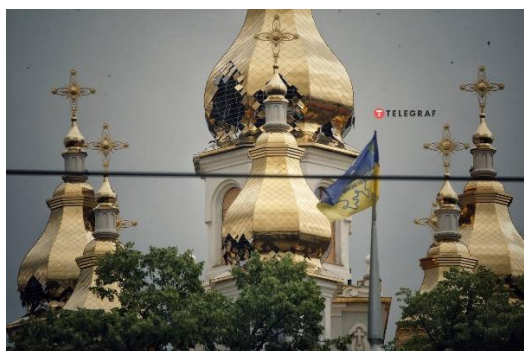

Рис. 1.15.а. Храм Жон-Мироносиць (Харків) [37]

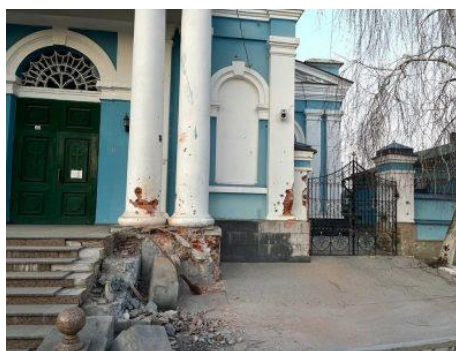

Рис. 1.15.б. Свято-Вознесенський кафедральний собор (Ізюм) [37]

Рис. 1.15.в. Свято-Успенський собор (Харків) [37]

Рис. 1.15. Руйнування сакральних об'єктів Харківщини під час російсько-української війни

Таким чином, проаналізувавши історію православ'я у Харківській області, можна зробити висновок, що ця релігія закріплювалася на даній території неодноразово, але через особливості історичних подій та конфліктів, а також інтенсивних міграцій населення, були періоди, коли православ'я поступалося тут іншим напрямом – ісламу чи атеїзму. Проте на сучасному етапі відбувається відродження ролі православ'я у житті місцевого населення, про що свідчить

активізація церковного будівництва. На жаль, війна 2022-2024 рр. наклала свій відбиток, і кожного дня храмові споруди Харківської області ризикують бути зруйнованими російськими загарбниками.

1.2. Науковий досвід вивчення теорії картографування релігій на теренах України та світу

Картографування релігій, їх поширення, сакральних об'єктів для потреб вірян та релігійного туризму є доволі популярним науковим напрямом у світі. В Україні цей напрям лише набирає обертів, оскільки тривалий час, за доби панування СРСР, було заборонено вивчати релігійні об'єкти, окрім як для просування ідей атеїзму. Часто у колишніх храмах облаштовувалися навіть музеї атеїзму або якісь складські приміщення чи сільські клуби. Проте зараз інтерес до сакральної спадщини значно виріс, особливо після жвавих суспільних дискусій щодо автокефального статусу української православної церкви.

Картографування релігійних об'єктів найчастіше відбувається з двох причин: по-перше, необхідність упорядкування церковних справ і особливо це стосується різноманітних зборів, таких, як церковна десятина. По-друге, для потреб туризму. Розглянемо усі можливі випадки, коли це необхідно, однак враховуючи, що у православних країнах дана тематика була табуованою, оскільки окрім Греції всі інші православні держави, тривалий час входили до так званого «Соціалістичного табору», і там не було можливості вивчати дану тематику.

Серед тих картографічних творів, що вже опубліковані вартим уваги є карта поділу Римсько-Католицької Церкви на архієпископства 1860 р., яка демонструє стан польських католицьких приходів після національних повстань та часткову ліквідацію католицьких соборів на території колишньої Речі Посполитої [31].

Вивчення різноманітних архітектурних напрямів у будівництві церков та храмів наведено у книзі М. Г. Клауда « Церковна архітектура Західної Європи в епоху Середньовіччя», де здійснений детальний огляд церков, але тут увага більше приділяється їх архітектурним особливостям, ніж географічному фактору [31].

Тривала робота була проведена рядом балканських країн, таких, як Хорватія, Словенія та Сербія, де після Югославських війн (1991-1999 рр.) багато сакральних об'єктів були пошкоджені або зруйновані, і відповідно для оцінки нанесеної шкоди, необхідно було створити бази даних з інформацією щодо них.

У «Національному Атласі України» (2008) (рис. 1.16) релігійні об'єкти показані за конфесіями, а не окремо православні, і лише на всеукраїнському рівні, без деталізації за областями, а тому неможливо уявити повну картину сучасних сакральних об'єктів України [31].

Рис. 1.16. Національний Атлас України [31]

На регіональному рівні починають з'являтися більш спеціалізовані картографічні видання, наприклад, у Львівській області, яка є вагомим туристичним центром, відомим своїми природними пам'ятками архітектури, культури та релігії. У 2009 р. було видано путівник за підтримки місцевої влади під назвою «Львів сакральний: релігійні об'єкти на карті міста» [31], де вміщено відомості про найвизначніші сакральні об'єкти Львівської області та міста Львова із фотографіями, історією, описом та адресою. Довідник був успішно перевиданий у 2021 р.

Ще одним суттєвим здобутком у цьому напрямку є «Геопортал міста Львів» - джерело відкритих геоданих по всім аспектам життя міста Львова. Там вміщені статистичні та геокодовані дані щодо об'єктів інфраструктури, роботи міських служб, магазинів, пам'яток історії, архітектури та релігії. Їх можна завантажувати і використовувати для своїх потреб. Крім того, цікавим шаром є шар із маршрутами парових трамваїв станом на 1890 р. (рис. 1.17). Окремо подається шар із історико-культурними пам'ятками, до якого входять *площі, меморіали, пам'ятники, руїни, сакральні споруди, споруди, фонтани та інші об'єкти* (рис. 1.17).

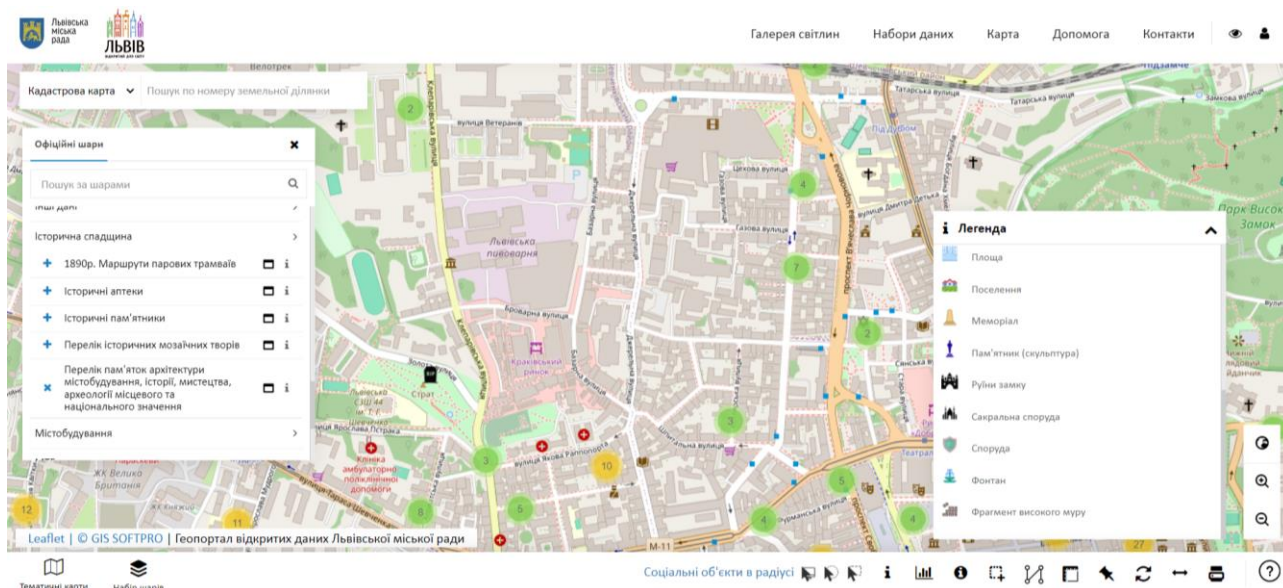

Рис. 1.17. Геопортал міста Львова (загальний вигляд) [22]

Інтерфейс геопорталу є дуже зручним для користувачів, всі елементи карти є інтерактивними, їх можна згорнути і розгорнути, переміщувати по карті, щоб роздивитися необхідні області карти. В цілому, можна сказати, що геопортал дуже зручний і корисний для усіх спеціалістів, що використовують шари урбаністичних геоданих.

Не дивлячись на все вищезазначене, з точки зору сприйняття інформації, є кілька негативних моментів у даному геопорталі. Найбільше проблем викликає неможливість виділити певний окремий клас даних і відобразити на карті лише його. Так, при наближенні до карти можна побачити лише загальну кількість об'єктів на одиницю зображення, а не самі ці об'єкти, і сам значок об'єкта з'являється лише за максимального призумлення, що ускладнює процес сприйняття цього геозображення (рис. 1.18). Крім того, значки є активними лише для громадянських будівель, а не для сакральних споруд (рис. 1.18).

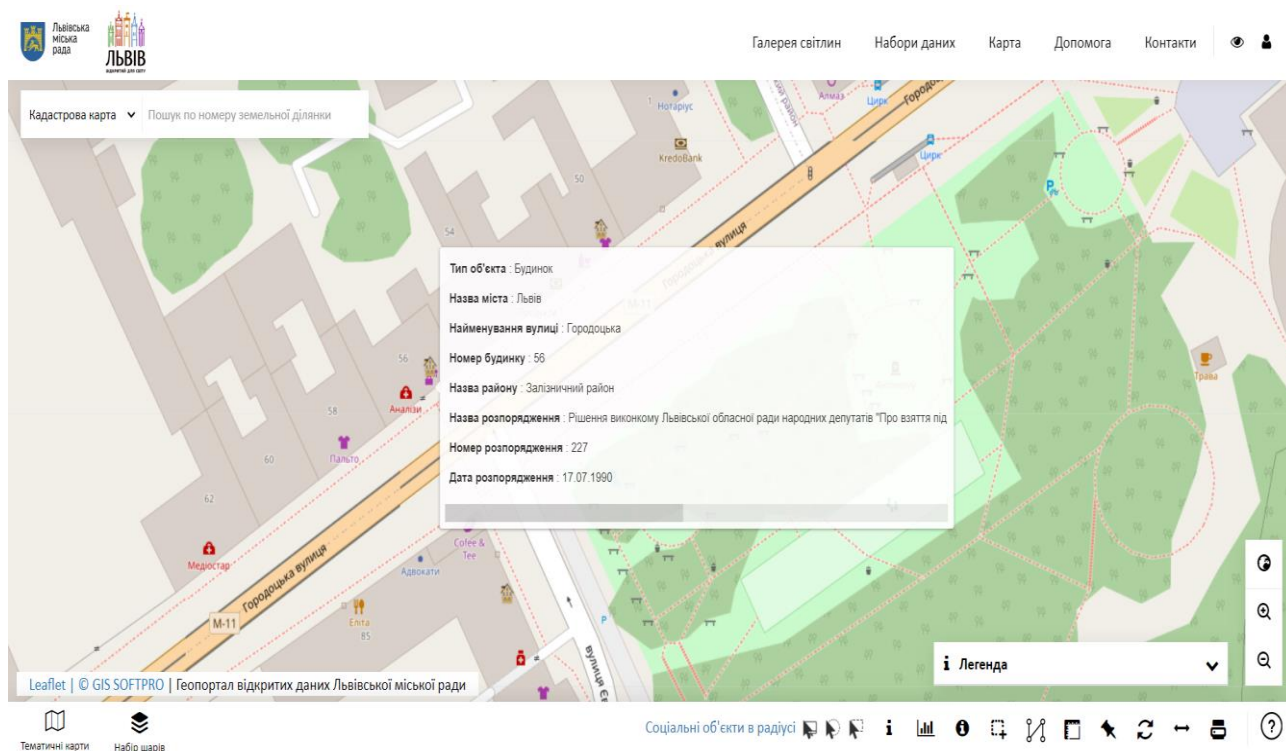

Рис. 1.18. Приклад відображення інформації про об'єкт на сайті геопорталу даних міста Львова [22]

Як можна побачити з наведених прикладів, геопорталу Львова ще є над чим попрацювати, але не лише у Львові існує подібна практика. У 2021 р. геопортал був запусканий і в Харкові. Там вміщено дані щодо об'єктів соціальної інфраструктури. Окремо винесені пункти незламності та укриття, що є дуже актуальним у воєнний час, особливо враховуючи близькість лінії фронту до міста. Проте категорії сакральних споруд там немає взагалі (рис. 1.19). Функціонал наразі обмежений лише відображенням даних на карті міста, але і тут є величезна проблема, оскільки при зумуванні карти базова карта змінюється. Частково це завантажений шар з Оупен Стріт Меп (ОСМ), але при віддаленні виявляється, що це топографічна карта кінця 1980-х рр., де навіть не позначені нові райони міста, такі, як Північна Салтівка (рис. 1.20).

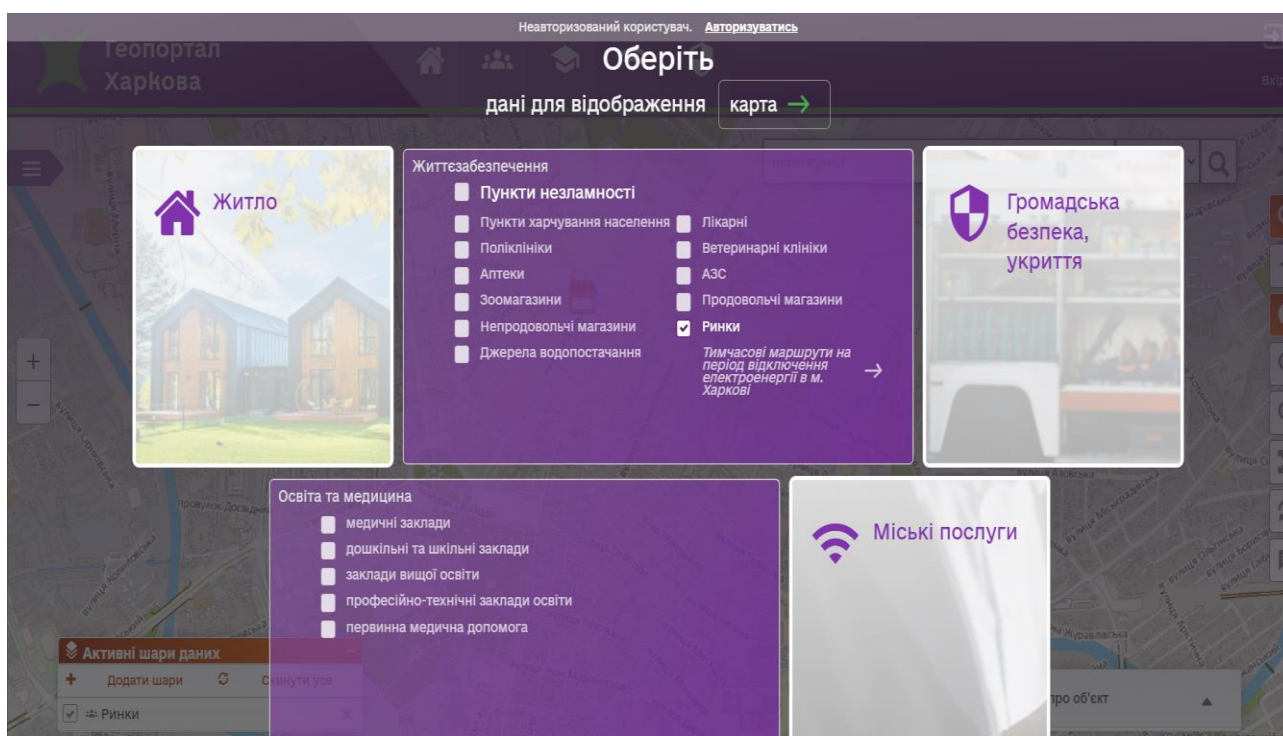

Рис. 1.19. Дані геопорталу Харкова [22]

Крім того, відомості є не про всі категорії об'єктів, а ті, що вміщені часто є неактуальними, і незначними порівняно із даними про об'єкти на львівському геопорталі. Таким чином, актуальним завданням є доповнення геопорталу шаром із сакральними спорудами, а також розширення тих відомостей, що

вміщені у ньому разом із заміною базової карти, яка б зберігалася в усіх доступних масштабах, і з якою було б набагато зручніше працювати. Також туди варто додати опцію пошуку за адресою чи назвою.

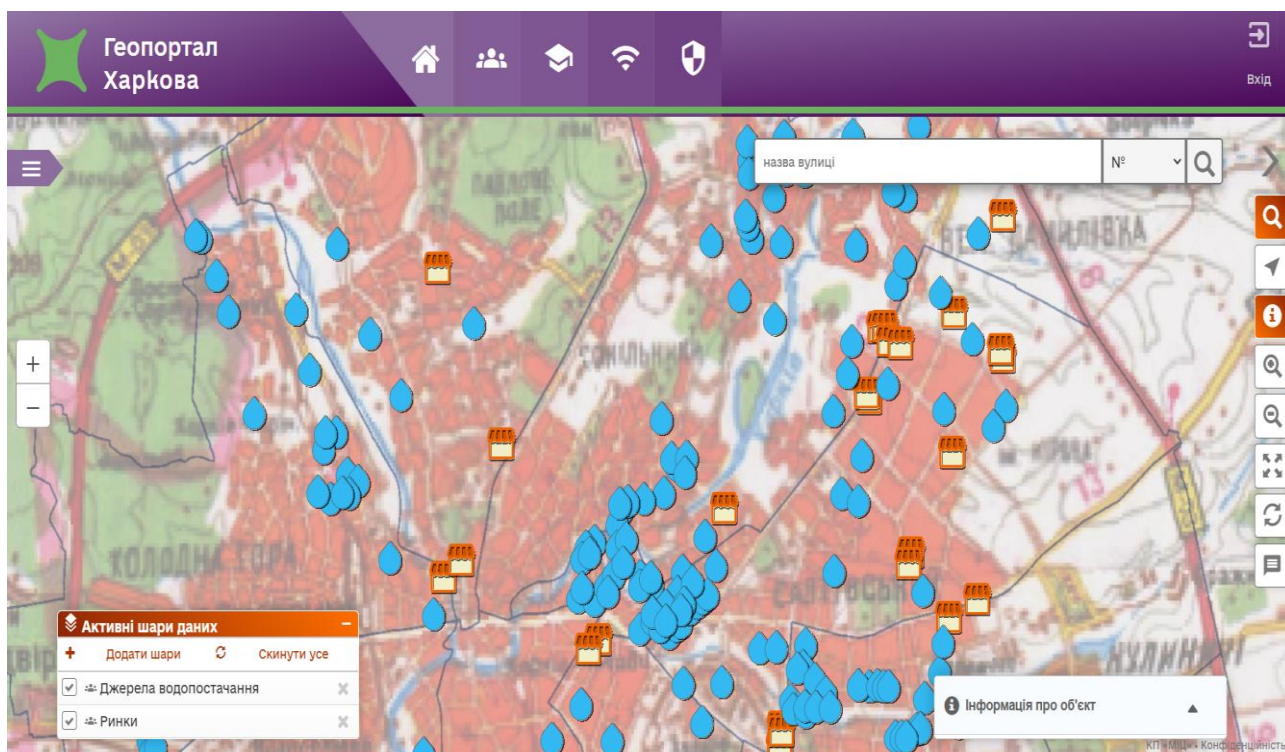

Рис. 1.20. Відображення даних на геопорталі Харкова [22]

За межами України також поширені картографічні видання на тему сакральних об'єктів. Так, у виданні під назвою «Національний Атлас Грузії» створене картографічне зображення, де представлені єпархії Православної Церкви Грузії. Воно є одним із перших у своєму роді, особливо серед виданих грузинською мовою. Окрім того, подібні карти видані у Вірменії для Вірменської Церкви, а якщо взяти до уваги картографування католицьких сакральних об'єктів у країнах близького зарубіжжя, то серед прикладів можна навести атласи Угорщини, Польщі, Словаччини, Румунії, Іспанії.

Дуже багато картографічних видань релігійного характеру поза межами православ'я, то окремо виділяються роботи, пов'язані із Ватиканом – осередком Римсько-Католицької Церкви. Ця найменша у світі держава сприяє активній популяризації релігійних вчень, і у тому числі за допомогою активізації релігійного туризму. Для цього використовуються наявні історико-культурні

ресурси, адже храми та музеї Ватикану – самі по собі вже витвори мистецтва, а з урахуванням величезних колекцій картин, географічних карт, скульптур, книг та скарбів, вони приваблюють мільйони туристів щорічно.

З метою полегшення туристського орієнтування видано безліч путівників як у паперовому (рис. 1.21), так і в електронному вигляді із супроводом майже всіма мовами світу. Окремої уваги заслуговує веб-сайт Ватиканських Музеїв, де окрім картографічних зображень, доступні також 3Д-тури, створені у дуже хорошій якості (рис. 1.22).

Рис. 1.21. Карта міста-держави Ватикану [28]

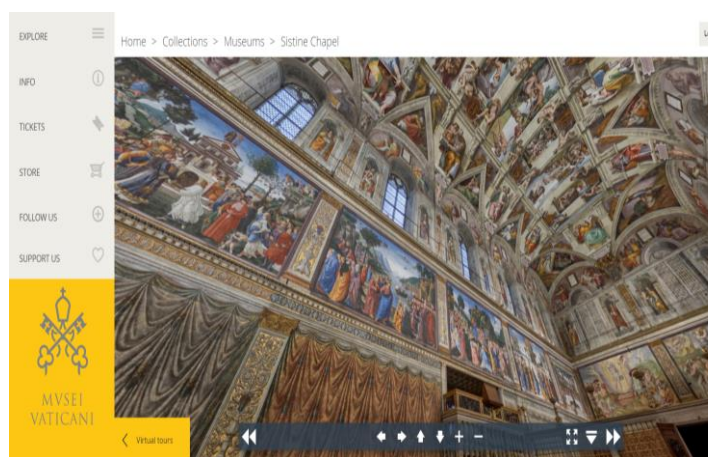

Рис. 1.22. Приклад 3Д-туру по Ватиканським музеям (Сікстинська капелла) [28]

Серед подібних сервісів варто виділити ще інтерактивну карту церков у Франції (континентальна частина), де нанесені всі більш-менш важливі храми у французьких містах і селах. Там теж можна отримати віртуальну екскурсію завдяки 3Д-зйомці, але на відміну від Ватиканських музеїв, ця послуга платна і коштує 6 євро (рис. 1.23). Дана ініціатива може бути реалізована і у Харківській області, причому теж можна зробити платні послуги у рамках фандрейзингу на відновлення церков Харківщини і допомоги українцям. Якщо вибудувати грамотну стратегію просування цього картографічного продукту, то окрім суто

картографічного забезпечення релігійного туризму можна ще й створити нове джерело пожертвувань і благодійних внесків.

Рис. 1.23. Інтерактивна карта церков Франції [45]

Окрім сучасних картографічних додатків, існує ряд наукових публікацій стосовно картографування православних храмів. Зокрема, О. Криндач видав працю про всі православні храми на території США, в якій окрім детальних відомостей про кожен із цих храмів включені і численні картографічні зображення, де показане розташування їх по території країни із зазначенням підпорядкування, адже через велику кількість діаспор, відповідно існує і велика кількість церков, яким підпорядковуються дані храми. Окрім російської та української церков, поширеними у США є також сербські, грецькі, болгарські та румунські православні храми. Крім того, представлені і більш давні церкви – Коптська та Антіохійська, але у дуже незначній кількості.

Також виділяється праця Г. Сайлінга щодо храмів Філадельфії (штат Пенсильванія, США), які були розміщені на інтерактивній карті із зазначенням

зруйнованих храмів. Карта була створена за допомогою засобів ГІС, як онлайн-картографічний додаток.

Серед картографування православних об'єктів в інших країнах виділяється єгипетський досвід. Єгипет зовсім не та країна, яка асоціюється із православ'ям, але православне населення там складає майже 10% (за іншими оцінками 20%). Тобто це від 10 до 20 млн осіб, що більше, ніж все населення більшості балканських країн. Всі вони належать до Коптської християнської церкви і є корінними жителями Єгипта. Тому картографування об'єктів їх спадщини є актуальним завданням, особливо в контексті активізації релігійних протистоянь. У цій галузі виділяється робота Ю.А. Мохамуда, Д. Фуадроса та Л.Г. Абу-Раддад, якій наведений детальний картографічний аналіз умов проживання коптів у Єгипті, а також прив'язка коптського населення до церковних пам'яток (рис. 1.24), особливо вздовж русла Нілу.

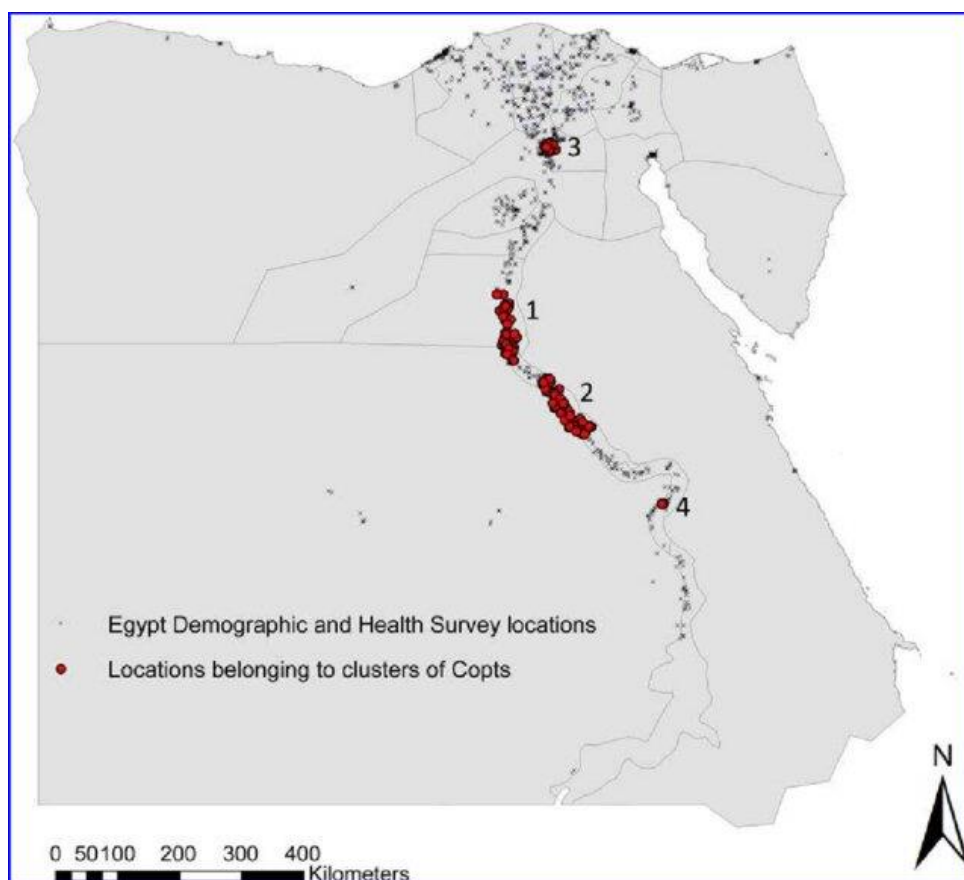

Рис. 1.24. Церковні та інші коптські об'єкти у Єгипті [43]

Окрім аналізу літературних та картографічних джерел у цьому розділі роботи необхідно окреслити основні особливості методики створення головного результату даної роботи – карти об'єктів православ'я в період незалежності у Харківській області. Цей процес ґрунтується на зборі, систематизації, аналізі та картографічній інтерпретації даних про об'єкти православ'я (церкви та монастирі) в регіоні. Частково збір даних включає відвідування храмів, фото- та відеофіксацію, спілкування із вірянами та священниками (первинні дані) До вторинних даних, які у більшості безпосередньо застосовуються для створення картографічного зображення, належать статистичні дані, дані супутникових зйомок, картографічні матеріали та наукові публікації за тематикою дослідження.

Наступним етапом дослідження є систематизація всіх отриманих даних, занесення необхідної статистичної інформації у створену базу даних стосовно місця положення, особливостей, підпорядкування та сучасного стану (відмінний, пошкоджений чи зруйнований), архітектурного стилю, статусу та іншого.

За картографічну основу взяті створені автором у програмному середовищі АркГІС межі області, межі адміністративних районів, річки та водосховища, обласний центр та районні центри. Далі на географічну основу накладається тематичний зміст, у даному випадку церкви та монастирі Харківської області. Важливо не лише показати їх розміщення, а й дати уявлення про розподіл їх в залежності від природних факторів, які впливають на розміщення населених пунктів, до яких власне і прив'язані сакральні об'єкти. Крім того, можна буде оцінити географічне сусідство між православними храмами різного підпорядкування.

Після цього необхідно провести просторовий та історико-порівняльний аналіз з метою визначення географічних особливостей об'єктів православ'я у сучасний період у виділення основних факторів, які вплинули на це.

Створення даного картографічного зображення дозволить:

- проаналізувати динаміку розвитку та просторове поширення православ'я в Харківській області впродовж 30 років незалежності України;
- виявити тенденції та особливості функціонування православ'я у регіоні;
- розробити туристичні маршрути та краєзнавчі програми, оновити енциклопедії та довідники, присвячені питанням історії та релігієзнавства щодо Харківської області;
- виділити основні храми, що потребують проведення реставраційних робіт.

Окрім вищепереліченого результати дослідження також можуть бути використані на уроках географії у школі, у роботі краєзнавчих гуртків, туристичній сфері, плануванні розвитку Харківської області та у багатьох інших сферах.

Таким чином, проведений аналіз літературних та картографічних джерел стосовно досвід картографування об'єктів православ'я та інших християнських конфесій дозволив встановити, що у науковому світі дана тема є доволі популярним напрямом для проведення досліджень, однак серйозних наукових публікацій саме про картографування існує дуже небагато.

Більшість публікацій стосуються загальних особливостей конфесій, їх територіального поширення та загальних факторів, які впливають на це, однак саме про теорію картографування сакральних об'єктів написано і видано відносно небагато.

Найчастіше наявні публікації стосуються забезпечення потреб туризму, і не лише суто релігійного, адже храми це ще і витвори мистецтва, і тому вони цікаві для туристів і з інших конфесій, а також для атеїстів та агностиків. Крім того, галузь туризму є більш практично орієнтованою, і реалізація створених картографічних творів дозволяє швидко отримати прибуток. Харківська область, хоча і має ряд виданих путівників, але вони переважно стосуються саме міста Харкова, а ось про інші райони області картографічних відомостей не так і багато. Тому створення карти із храмами в усій області буде актуальним завданням.

РОЗДІЛ 2.

ВПЛИВ ПРИРОДНИХ УМОВ НА РОЗМІЩЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ ПРАВОСЛАВ'Я НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Фізико-географічні особливості Харківської області

Другою важливою задачею даного дослідження є вивчення взаємозв'язків між природними факторами та розміщенням об'єктів православ'я у Харківській області. Прямий зв'язок між цими науковими категоріями звісно ж відсутній, проте природні фактори, такі, як рельєф, кліматичні умови (особливо атмосферних опадів), наявність річок чи озер, завжди мали значний вплив на умови проживання населення, а, отже, і на формування мережі поселень.

В той же час сакральні об'єкти, за рідким виключенням, завжди залежать від розміщення саме мережі поселень, оскільки навіть статус населеного пункту навіть часто визначався за наявністю чи відсутністю церков. Виключенням із цієї закономірності є ті сакральні об'єкти, які прив'язані до якоїсь релігійно значущої події чи унікального об'єкту, такому, як джерело води. Яскравим прикладом цього є Свято-Вознесенський Кафедральний собор (Ізюм), біля якого існує джерело води, яка як вважається, є освяченою постійно і має цілющі властивості. Тому варто дослідити основні особливості фізико-географічних умов Харківської області і знайти закономірності у розміщенні населених пунктів, на які вони вплинули.

Харківська область має площу 31,4 тис. км² і є 4 областю України за розмірами. Вона розташована на сході України, на кордоні із Росією. В Україні вона межує із Луганською, Сумською, Донецькою, Полтавською та Дніпропетровською областями. Конфігурація територія є близькою до кола, і можна було б оцінити компактність території Харківської області у 10 з 10, але враховуючи положення обласного центру близько до північного кордону, це створює ряд логістичних незручностей, оскільки з крайніх південних та західних

громад діставатися до Харкова довше, ніж до сусідніх обласних центрів – Полтави чи Дніпра [30].

Рельєф досліджуваної території, який є вагомим фактором при розміщенні населених пунктів, формується від взаємодії тектонічної та геологічної будови із зовнішніми силами – енергією Сонця, води та вітру.

Тектонічно дана територія лежить на перетині кількох великих структур, які є частиною давньої Східноєвропейської платформи. На півночі це відроги Воронезького кристалічного масиву, який є фундаментом Середньоруської височини. Більшу частину області займає Дніпровсько-донецька западина – велика синекліза, яка тягнеться з північного заходу на південний схід. Їх у рельєфі відповідає підвищена східна частина Придніпровської низовини – Полтавська рівнина (рис. 2.1) [2].

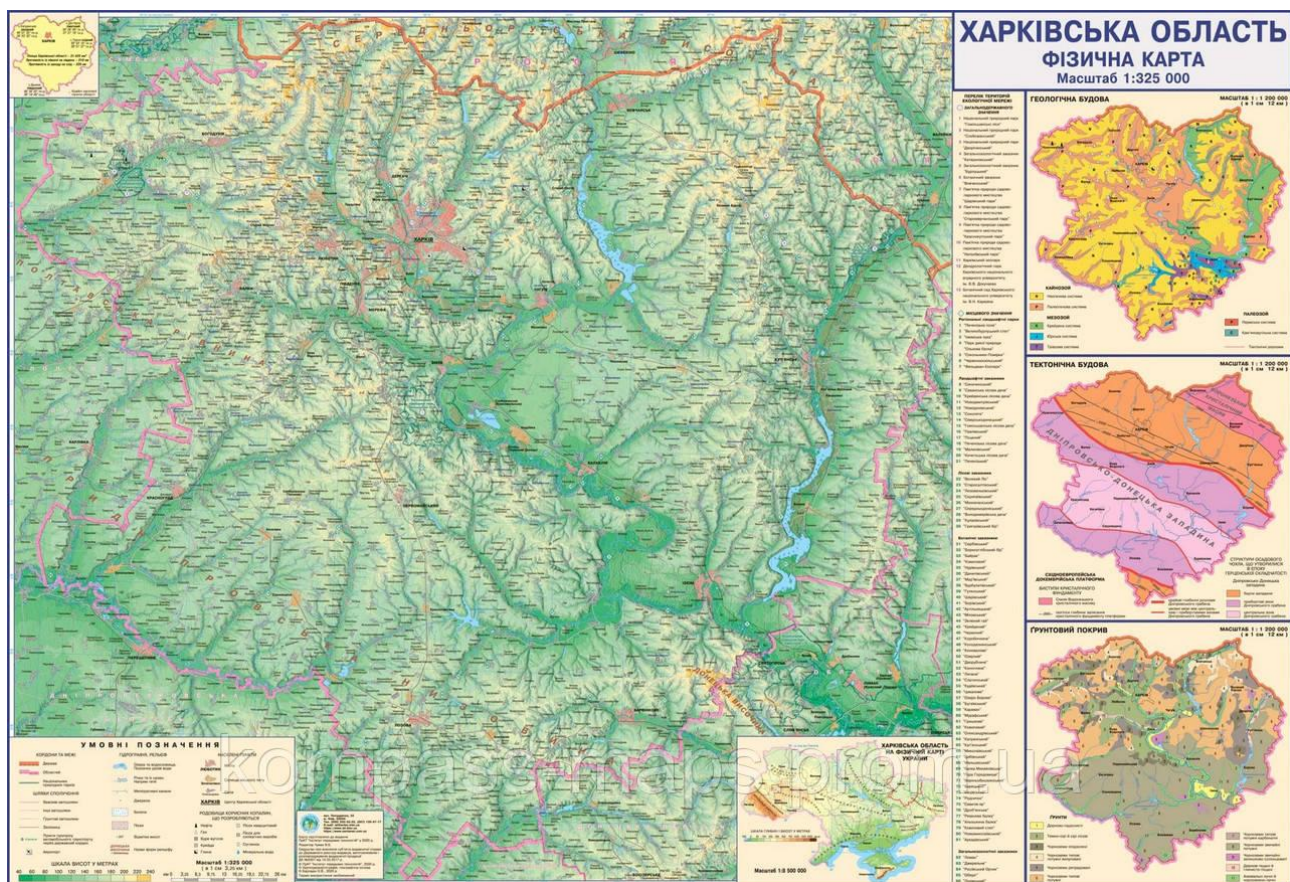

Рис. 2.1. Рельєф, тектонічна та геологічна будова Харківської області [2]

Далі на південному заході знаходиться Український щит – найдавніша тектонічна структура України, яка являє собою сукупність твердих магматичних та метаморфічних порід – гранітів, габбро та інших, але у Харківській області є лише відроги Українського щита, і тому давні породи не мають виходу на поверхню [2].

На південному сході Харківської області розташовані північно-західні відроги Донецької складчастої споруди – залишків гірської системи герцинського віку, яка в рельєфі відповідає Донецькій височині та Донецькому кряжу (рис. 2.1) [2].

Рельєф Харківщини є рівнинним, горбистим і характеризується дуже густою мережею яружно-балкових систем. Область розміщена на низовині та відрогах двох височин. Більшу частину території займає Полтавська рівнина – підвищена частина Придніпровської низовини. Вона має платоподібну поверхню, але із просуванням на схід вона дедалі більше розчленована ерозійними формами рельєфу – великими ярами та балками. Ця припіднята частина рельєфу на заході Харківської області слугує вододілом між басейнами Дніпра і Дону (в Україні це суббасейн Сіверського Дінця) [2].

Далі в центральній частині області розташоване велике пониження рельєфу, в якому знаходиться русло Сіверського Дінця із притоками. Найширше це пониження в районі східніше від міста Зміїв. Там через особливості залягання та характер гірських порід, річка вимила найбільше терас порівняно із іншими ділянками її долини. Тому центральна частина області є вирівняним зниженням із слабопохиленою на захід поверхнею [2].

На півночі, в районі Харкова структура рельєфу надзвичайно складна через наявність кількох сумісних річкових долин, які потім з'єднуються в одну, і тут спостерігається нетипове для рівнин явище, коли лівий берег річки Лопань значно крутіший, ніж правий. Причиною цього стало те, що центральна частина Харкова знаходиться поблизу місця злиття річок Харків та Лопань (так звана «Стрілка»), і тому річка Харків промила собі долину майже впритул до русла

Лопань, і їх розділяє лише невеликий вододіл. Далі на схід тягнеться ще одне підвищення, що перетинає майже всю область із півночі на південь. Ця ділянка рельєфу слугує вододілом для долин річок Сіверський Донець та Оскіл – двох найбільших річок Харківської області. Далі знову спостерігається зниження рельєфу, в якому знаходиться вузька і витягнута з півночі на південь долина річки Оскіл. Східніше проходить вододіл між її долиною та долиною річки Айдар, і саме по вододілу проходить адміністративна межа між Харківською та Луганською областями [2].

Вздовж південно-східної межі області розташоване ще одне підняття рельєфу – відроги Донецької височини. Ця територія є найвищою у Харківській області, і саме тут знаходиться гора Крем'янець (236 м) – найвища точка Харківської області і рельєфна домінанта над містом Ізюм. Також тут знаходяться численні виходи крейдяних порід, так само, як і на правому березі річки Оскіл, які утворюють неповторні краєвиди [2].

Таким чином, проаналізувавши особливості рельєфу можна сказати, що він в цілому є сприятливим для проживання, адже тут нема значних перепадів висот, і водночас немало річок, що завжди було сприятливим фактором, адже річки раніше були чи не єдиним джерелом водопостачання, і більшість населених пунктів Харківської області приурочені до річок чи озер. Крім того, важливою деталлю є те, що за православними канонами, храм має бути розташований на підвищенні, адже місце поклоніння Богу має бути піднесеним над звичайними людськими житлами. Тому часто церкви будували на високих горбах, або поблизу річок, адже з точки зору візуального сприйняття це було набагато ефектніше. До того ж, у релігійних віруваннях, вода завжди наділена особливим значенням і цілющими властивостями, ще тому так важливо було розташовувати храми біля водних об'єктів або біля джерел питної води, бо це мало величезне сакральне значення.

Другим важливим фактором, який визначає умови проживання населення і таким чином опосередковано впливає на розміщення об'єктів православ'я, є

Осінь характеризується теплою погодою у вересні, а з жовтня по листопад температура повітря стрімко охолоджується, а кількість опадів зростає. Сніг випадає восени все рідше і рідше, переважно це відбувається в кінці листопада, але протягом останніх років навіть у грудні випадіння снігу є рідким явищем.

Режим випадіння опадів на досліджуваній території є доволі типовим для помірно-континентального клімату. Максимум опадів припадає на літо, і протягом останніх років він змістився з липня на червень. У цей час найбільш активними є західні вітри, що дмуть з Атлантичного океану, і приносять з собою вологу теплу погоду. Надалі вони чергуються зі східними та південними вітрами, і тому протягом липня-серпня встановлюється стабільна суха і жарка погода.

Восени у вересні триває сухий період, а із жовтня починається більш активне випадіння атмосферних опадів.

Третім пунктом фізико-географічної характеристики традиційно є внутрішні води. Це поверхневі води – річки та озера, а також штучні об'єкти та підземні води. Харківська область має густоту річкової сітки трохи нижчу за середню по Україні. Це пояснюється незначною кількістю атмосферних опадів по відношенню до інших регіонів України.

Найдовшою за довжиною і найбільшою за площею басейну річкою Харківської області є *Сіверський Донець*. Як і всі більш-менш значні річки у цьому регіоні, вона є транскордонною річкою, і починається на території сусідньої держави в Белгородській області. Далі вона затікає в Україну поблизу Вовчанська, проходить через Печенізьке водосховище, і після нього тече на південний захід через Чугуїв. Далі через місто Зміїв річка утворює велику дугу, і далі тече на південний схід через Балаклію та Ізюм у Донецьку область.

Важливою особливістю Сіверського Дінця є його надзвичайно значна ступінь меандрованості, тобто наявність дуже великої кількості річкових дуг русла, які виникають через те, що річка намагається оминати ті гірські породи, які їй складно розмити і прокласти собі русло. Тому вона обходить їх і таким чином утворюється меандра (рис.2.3). Далі вона може змінитися, і колишнє

русло меандри стає озером-старицею, а потім болотом, яке перетворюється на луку.

Рис. 2.3. Річкові меандри Сіверського Дінця [30]

Другою за протяжністю та площею басейну у Харківській області є річка *Оскіл*. Вона також починається в РФ, і протікає з півночі на південь через всю Харківську область, і поблизу кордону із Донецькою областю вона впадає у річку Сіверський Донець. Вона, як і попередня річка, також має багато меандр, але ще однією особливістю Осколу є наявність численних високих берегів із виходами крейди, яка утворилася тут у мезозойську еру.

Через їх важливу природну та естетичну цінність, значна частина правого берега Осколу зараз є частиною національного природного парку «Дворічанський». На жаль, вже близько 2 років дана територія знаходиться на лінії фронту, і унікальні природні комплекси перебувають під постійними обстрілами, внаслідок чого частина з них була втрачена назавжди. Тому одним із післявоєнних завдань буде відновлення і збереження існуючих крейдяних природних комплексів.

Рис. 2.4. Крейдяні береги річки Оскіл [30]

Окрім річок, важливою частиною природних комплексів Харківської області, є водосховища. Через природні фактори у досліджуваному регіоні немає природних озер, але багато штучних водойм. Найбільшими з них є Печенізьке та Оскільське водосховища.

Печенізьке водосховище було створене для водопостачання міста Харкова, разом із Трав'янським та Феськівським водосховищем. Воно має дві дамби: одну поблизу Старого Салтова (рис. 2.5), а іншу поблизу Печеніг. Водосховище має важливу роль у регулюванні рівня води у річці Сіверський Донець, і у тому числі сприяє очищенню її русла, оскільки після проходження водосховища, вода в річці стає чистішою. На жаль, під час війни із Росією одна із дамб була зруйнована, і це значно ускладнило транспортне сполучення між різними частинами області, оскільки тепер, щоб доїхати з Харкова до Вовчанська, то потрібно об'їжджати через Печеніги або Чугуїв.

Другим важливим водосховищем є Оскільське (до 2016 р. – Червонооскільське), створене для регулювання рівня води в річці Оскіл, що мало велике значення для водопостачання великого промислового району Донбасу, оскільки Оскіл впадає у річку Сіверський Донець, яка нижче за течією проходить через промислові міста Донецької та Луганської областей.

Також важливим є Краснопавлівське водосховище, яке є регулятором рівня води для каналу «Дніпро-Донбас» - найбільшого діючого каналу України станом на 2024 р. Воно було створене у 1970-1980-х рр., і окрім цієї функції, воно також підтримує стабільне водопостачання міста Лозова та навколишніх населених пунктів, оскільки дана територія знаходиться на вододільній ділянці рельєфу, де запаси підземних вод залягають дуже глибоко, і їх недостатньо для забезпечення всіх потреб місцевого населення. Тому значення Краснопавлівського водосховища для життя місцевих громад є надвеликим.

Рис. 2.5. Печенізьке водосховище [30]

Таким чином, проаналізувавши фізико-географічні особливості Харківської області, можна сказати, що хоча вони прямо і не впливають на розміщення об'єктів православ'я, але вони мають ключове значення для формування мережі населених пунктів, до яких власне і приурочене будівництво храмів та монастирів. В цілому, територія є придатною для проживання, а відповідно і для будівництва храмових споруд, основні з яких будуть розглянуті у наступному пункті.

2.2. Характеристика сучасної мережі об'єктів православ'я на теренах Харківської області

Для побудови будь-якого картографічного зображення спочатку треба мати максимально детальне уявлення про об'єкт вивчення. Оскільки у даному дослідженні ним виступають об'єкти православ'я, то необхідним є проведення детальної характеристики кожного з них, проте враховуючи обмеженість об'єму кваліфікаційної роботи бакалавра, варто зосередитися лише на найважливіших і найвідоміших об'єктах православ'я.

Покровський Собор (кінець XVII ст.) – перший об'єкт православ'я, який зберігся до нашого часу. Він був частиною оборонних споруд міста Харкова, побудованих одночасно із його заснуванням. Інші споруди були дерев'яними, і в кінці XVIII ст. вони були зруйновані через відсутність необхідності у зв'язку із припиненням турецько-татарських набігів. Собор є яскравим прикладом стилю «козацьке бароко». Окрім нього тут існує цілий комплекс релігійних споруд із кількома іншими церквами та будинком архієпископа (рис. 2.6). Ця споруда є однією із найбільш відвідуваних у Харкові, оскільки знаходиться в самому центрі міста поблизу із великою кількістю місць для зупинок громадського транспорту [13].

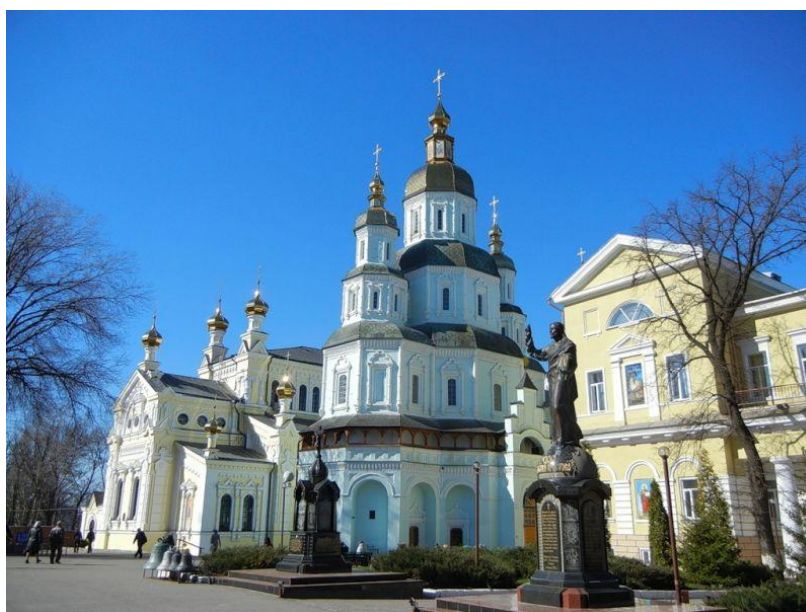

Рис. 2.6. Покровський Собор (Харків) [13]

Благовіщенський Собор (Харків) – кафедральний собор міста Харкова, найбільший храм міста, другий за висотою після дзвіниці Успенського Собору. Хоча він був заснований раніше, ніж попередній, у 1655 разом з Церквами Святого Миколая та Різдва Христового, проте він кілька разів повністю перебудовувався. Найперший храм був дерев'яним, а пізніше побудували кам'яну церкву. В кінці XIX ст. за підтримки харківських купців було профінансоване перебудовування собору у візантійському стилі, яке було замовлене архітектору М. Ловцову (рис. 2.8). Храм вийшов надзвичайно великим, пишним та доміантним, і відразу вписався у міський ландшафт Харкова. Після його будівництва сформувалася така собі «історична вісь» Харкова – Благовіщенський Собор, Покровський монастир, Успенський Собор, Миколаївський Собор (підірваний у 1930 р.), і також Міська лютеранська кірха (зруйнована під час Другої Світової війни) [13].

Рис. 2.7. Благовіщенський Собор до перебудови [13]

Рис. 2.8. Благовіщенський Собор. Сучасний вигляд [13]

Успенський Собор – один із трьох найголовніших храмів Харкова. Кілька разів повністю перебудовувався на місці старої дерев'яної церкви, що виникла тут у 1655 р. В кінці XVIII ст. він був перебудований у стилі бароко з елементами класицизму, і почав мати свій сучасний вигляд. Через 60 років до нього була прибудована висока дзвіниця – і досі одна із найвищих церковних дзвіниць в Україні (рис. 2.9) – на честь перемоги над Наполеоном Бонапартом у 1812 р. Тривалий час цей Собор конкурував із Благовіщенським Собором за звання кафедрального собору міста Харкова [30].

Проте богослужіння у ньому були припинені у період радянського панування. Вони ненадовго відновлювалися під час німецької окупації міста у часи Другої світової війни, але потім Собор відкрився лише після розпаду СРСР. Проте і досі цей собор фактично не діючий, а тривалий час у період незалежності у соборі був вміщений один із найбільших у Європі органів (3000 труб) (рис. 2.10), і харків'яни могли ходити слухати його гру кожного вечора. Тобто фактично один із головних православних соборів міста виконував роль музичного залу, де слухали музику на інструменті, який зазвичай асоціюється із католицизмом. У 2019 році орган був перенесений у реконструйовану будівлю Харківської філармонії [30].

Рис. 2.9. Дзвіниця Успенського Собору [30]

Рис. 2.10. Орган в Успенському Соборі [30]

Володимирський храм (Харків) – найбільший храм Харкова серед побудованих у період незалежності України. Він побудований посеред найбільшого в Європі «спального району» Салтівки через великий попит на велику храмову споруду, особливо у період найбільш визначних релігійних свят. Характерною особливістю є наявність штучного насипного горба, в якому розміщено Нижній храм. На вершині стоїть сама церква, присвячена Святому Князю Володимирі – хрестителю Русі-України. Вона складається із великої будівлі, увінчаної 5 позолоченими куполами та двома прибудовами меншого розміру (рис. 2.11). Поряд розташована стара церква, побудована у 1990-ті рр., яка зараз у часи війни використовується більше, адже у великій церкві знаходиться небезпечно через ризик обстрілів і обрушення великого куполу. Під час війни він був частково пошкоджений, оскільки знаходиться поблизу всім відомого району Північна Салтівка, який був вщент зруйнований російськими загарбниками у 2022 р.

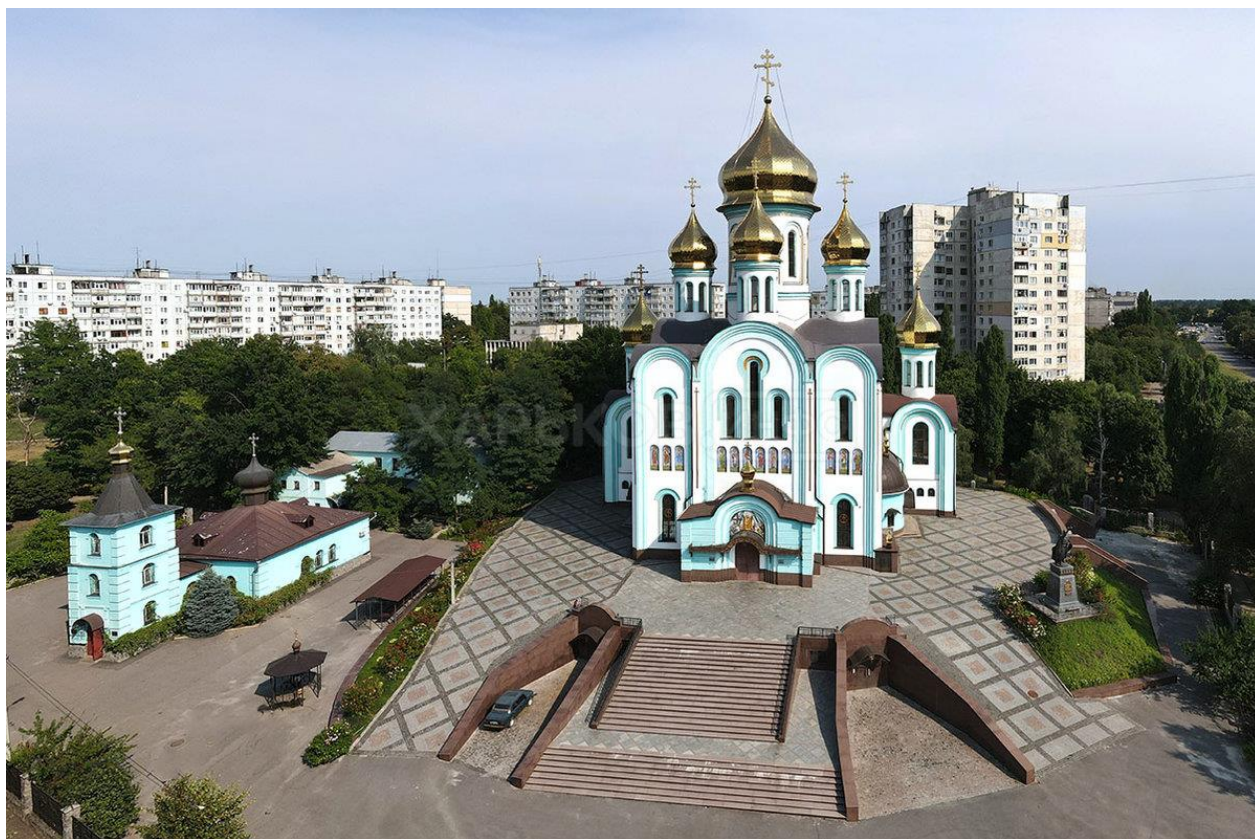

Рис. 2.11. Володимирський Собор (Харків) [13]

Озерянська Церква – один із найважливіших храмів Харкова. Розташований у районі Холодна Гора. Був побудований поряд зі старою невеликою церквою у стилі, який являє собою мікс візантійського та грузинського стилів храмобудування. Він складається з великої дзвіниці та самого собору із одним великим куполом (рис. 2.12). Але відомий собор головною реліквією Харківщини, яка зберігається у цьому – Озерянської чудотворної ікони Божої Матері. Раніше перенесення цієї ікони щорічно відзначалося, як велике релігійне свято, і відбувався хресний хід, у якому приймало участь багато харків'ян та релігійних паломників із іншим міст та сіл. Як і більшість храмів у період СРСР, ця церква була зачинена, а тому внутрішнє оздоблення було відновлене вже після здобуття незалежності Україною у 1991 р. В 2010-х рр. був відновлені Нижній храм, а пізніше добудована недільна школа та іконна лавка, які завершили формування архітектурного комплексу Озерянського храму [13].

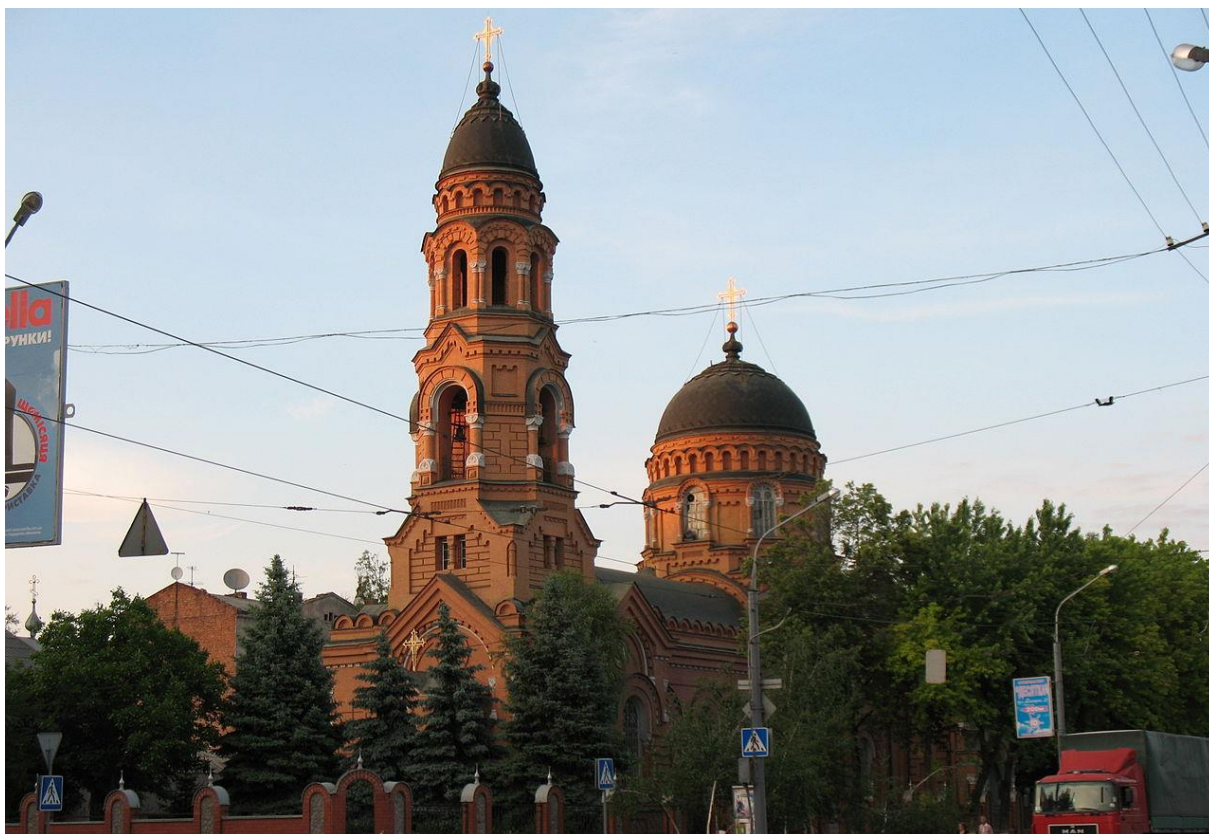

Рис. 2.12. Озерянська Церква (Харків)[13]

Свято-Вознесенський Кафедральний Собор міста Ізюм – головний храм Ізюма, один із головних релігійних об'єктів Харківської області. Він був побудований на місці церкви 1750-х рр. у 1820-х рр. у популярному тоді стилі класицизм. Храм складається із великої дзвіниці та нефу із одним куполом, оточеним коринфськими колонами. Кольорове вирішення храму є не дуже типовим і характеризується чергуванням темно-блакитного кольору із білим. На початку ХХ ст. дзвіниця була надбудована, а до храму прибудовані два бічних нефи. Під час радянського панування це був єдиний працюючий сакральний об'єкт в Ізюмі [13].

Храм повністю зберігся у період Громадянської та Другої світової війн, проте у 2022 році місто Ізюм стало ареною жорстокого і тривалого протистояння між російськими загарбниками та українськими військовими, і храм отримав численні пошкодження, переважно внаслідок ракетних та артилерійських обстрілів. Наразі триває його реконструкція, але через брак фінансування виконуються лише найнеобхідніші для збереження храму роботи.

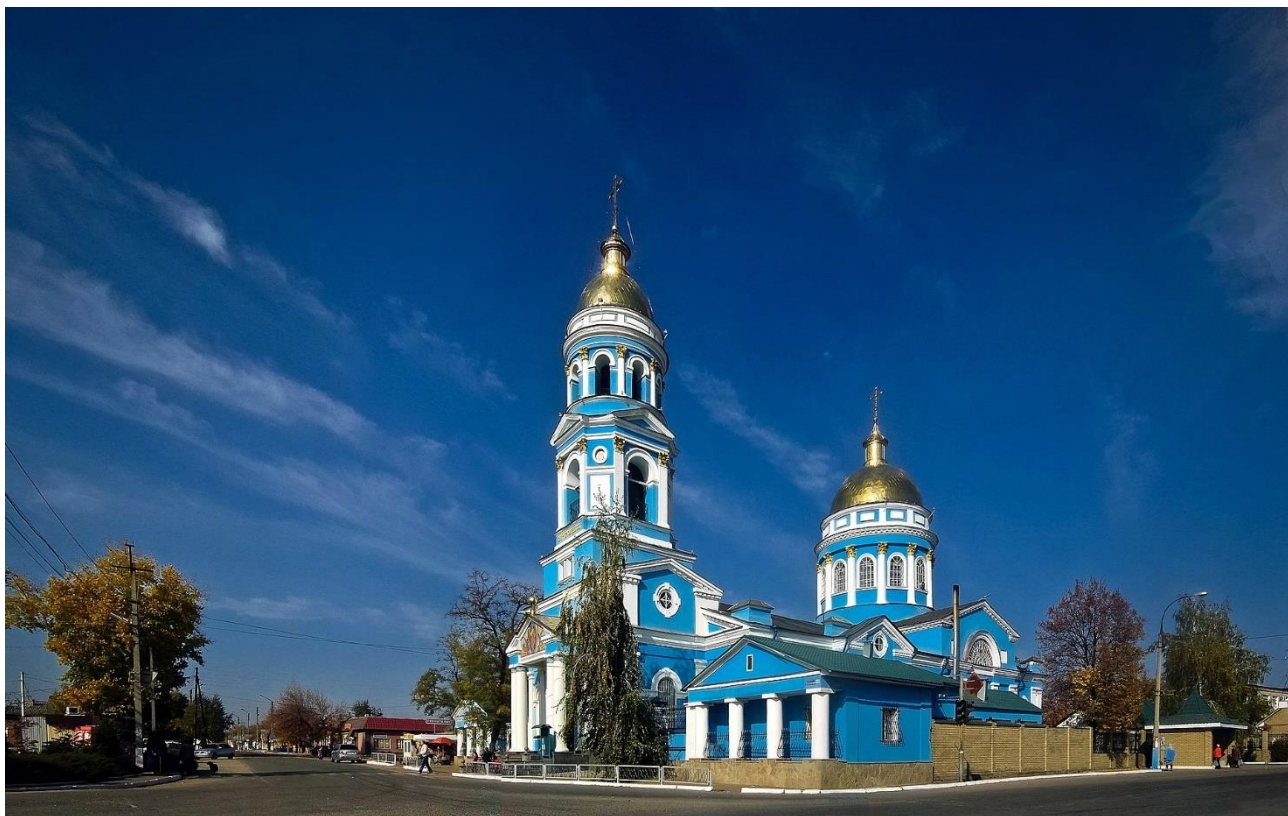

Рис. 2.13. Свято-Вознесенський Кафедральний Собор (Ізюм) [13]

Собор Пресвятої Богородиці (Чугуїв) – головний храм міста Чугуєва, який є головною складовою архітектурного ансамблю Театральної площі. Він був побудований у 1826-1834 рр. у стилі класицизм. Він є прикладом «симетричного храму», має чотири однакових вхідних групи із колонадами. Храмів такого вигляду у Харківській області небагато, бо він радше нагадує давньогрецький храм, ніж православну споруду.

Церква будувалася, як головний храм військового поселення в Чугуєві, однак у радянський час вона була перетворена спочатку на склад, а пізніше на Художній музей, присвячений видатному чугуєвцю Іллі Рєпіну.

Роботи із повернення храму його релігійних функцій почалися лише у 2003 році, коли відновили Нижній храм. І у 2009 році храм був відкритий і у Верхньому храмі. А у 2010-х рр. був відновлений купол церкви, і зараз храм відновлений у своєму первинному вигляді [13].

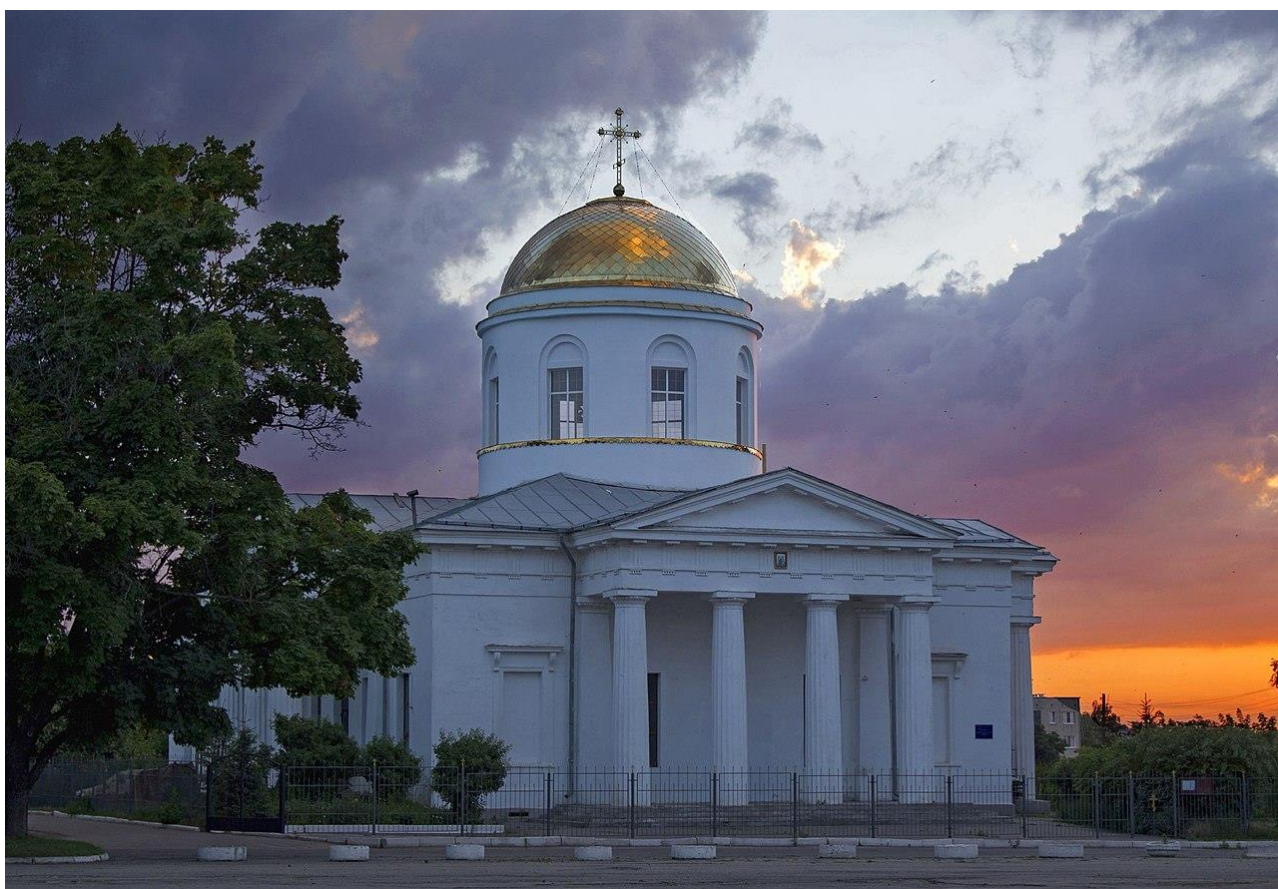

Рис. 2.14. Собор Пресвятої Богородиці (Чугуїв) [30]

Борисоглібський жіночий монастир у селі Водяне – один із небагатьох монастирів у Харківській області. Розташований у селі Водяне на території Зміївської міської громади. До 2020 року це був Зміївський район, але після адміністративної реформи він став належати Чугуївському району.

Цей монастир є по-своєму унікальний, адже він створений у 1997 р. на основі старого храму 1905 року, присвяченого давнім руським князям Борису і Глібу, вбитими своїм братом Святополком і визнаних православною церквою святими страсотерпцями.

І протягом 1997-2003 рр. були побудовані нові храми, а також келії для монахинь, церковна школа, трапезна та інші допоміжні споруди, і тепер це новий релігійний об'єкт, дуже важливий для місцевих вірян [13].

Крім того, монастир став відомим після того, як Ікона Спаса Нерукотворного відновилася сама по собі, і тому Священним Синодом вона була визнана чудотворною.

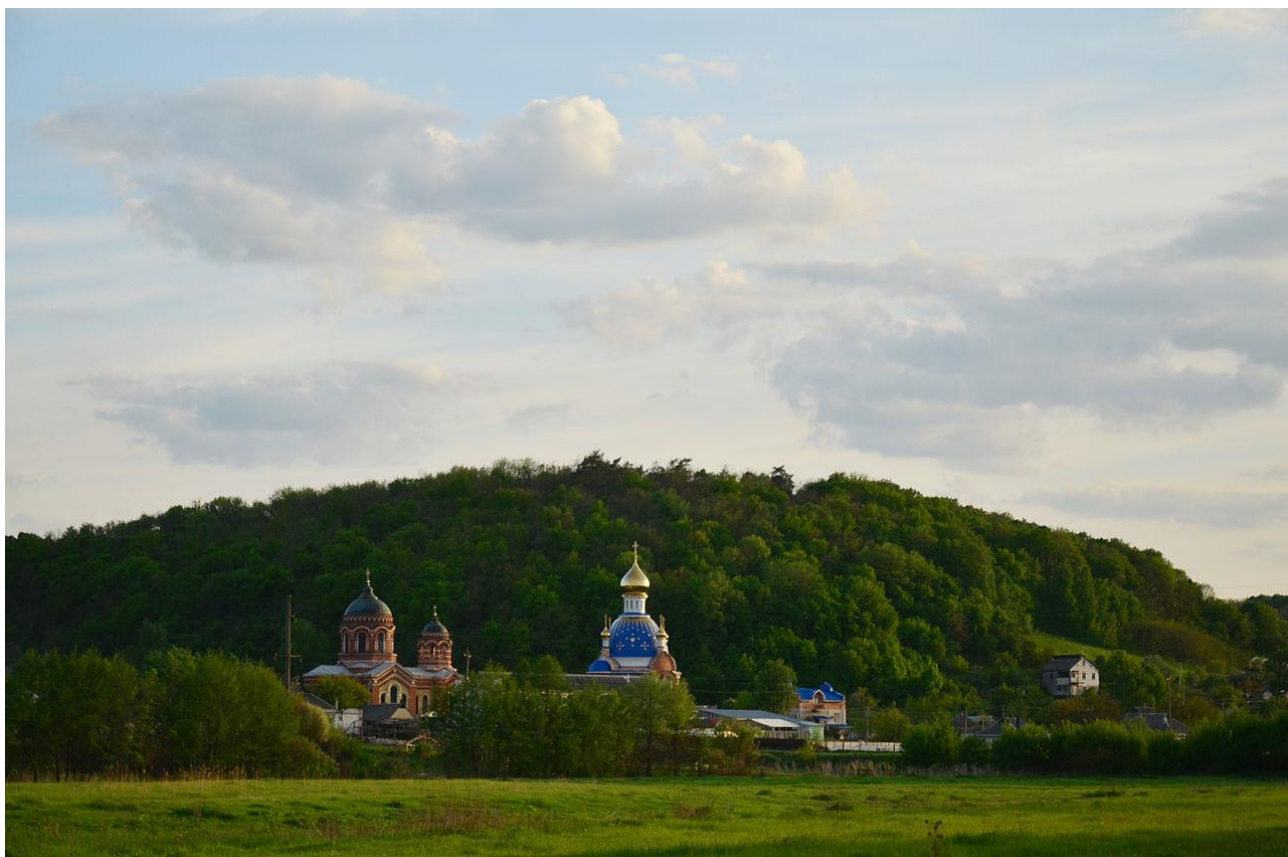

Рис. 2.15. Борисоглібський жіночий монастир (с. Водяне) [13]

Іоано-Богословський храм (Харків) - храм та пам'ятка архітектури кінця XIX ст., розташований на Великій Панасівській вулиці у місті Харкові. На сьогоднішній день це найбільший із храмів Харкова, який підпорядковується Православній Церкві України (ПЦУ). Він був побудований у 1879-1885 рр. на місці старої дерев'яної церкви у неовізантійському стилі із трьох'ярусною дзвіницею та однокупольним храмом. У 2008 році храм доєднався до УПЦ КП, а після 2018 року став одним із перших храмів у складі ПЦУ у Харкові [13].

Рис. 2.16. Іоано-Богословський храм (Харків) [13]

Отже, проаналізувавши наявні об'єкти православ'я у Харківській області, можна зробити висновок, що область в цілому забезпечена такими об'єктами, особливо місто Харків, в якому знаходиться майже третина всіх храмів Харківщини. Однак існує величезна проблема із підпорядкуванням церков, оскільки більшість храмів все ще належать УПЦ МП, а у ПЦУ всього 24 церкви, при цьому у підпорядкуванні УПЦ МП перебуває близько 160 церков, тобто лише 13% храмів керуються українською церквою.

РОЗДІЛ 3.

ЗАСТОСУВАННЯ КАРТОГРАФІЧНОГО МЕТОДУ ДЛЯ АНАЛІЗУ ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ РОЗМІЩЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРАВОСЛАВ'Я У МЕЖАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Розробка карти «Православ'я у Харківській області в період незалежності»

Основною задачею даного дослідження є створення тематичної карти на тему «Православ'я у Харківській області в період незалежності». На попередніх етапах дослідження був проведений детальний аналіз наявного наукового досвіду з картографування об'єктів не лише православ'я, а й інших християнських конфесій.

Далі був проведений збір інформації, необхідної для створення карти і підготовлена картографічна основа. Оскільки однією із проміжних задач дослідження було виявлення впливу природних факторів на розміщення мережі об'єктів православ'я, то важливо залучити до картографічного аналізу і відомості про орографічні особливості досліджуваної території, а також гідрографічну сітку (річки, озера, канали та водосховища). Для цього до основної карти було додано шар із вище зазначеними компонентами природного середовища.

Крім того, важливою особливістю створеного картографічного зображення є відсутність позначених православних об'єктів у місті Харкові. Причиною цього є дуже нерівномірний розподіл таких об'єктів по території Харківської області і значна їх концентрація в обласному центрі.

Тому для більш наочного представлення та для розширення можливостей проведення картографічного аналізу було вирішено створити для Харкова окрему карту, де були б позначені об'єкти православ'я у більшому масштабі. Завдяки цьому можна буде більш чітко ідентифікувати райони з більшою концентрацією храмів і з меншою і виділити основні фактори, що вплинули на саме таке розміщення об'єктів православ'я.

Тепер щодо побудови самої карти. Для початку в програмному середовищі АркГІС були оцифровані межі Харківської області, адміністративних районів та меж міста Харкова для другої карти. Після цього були нанесені обласний центр та районні центри. Далі необхідно оцифрувати найважливіші річки, озера і водосховища Харківської області і зберегти отримані шари.

Далі робота із базою даних: вводимо назви всіх оцифрованих об'єктів і зберігаємо зміни в атрибутивній таблиці. Після цього необхідно створити шар із рельєфом поверхні. Для цього використовуємо сервіс НАСА (Північноамериканського космічного агентства), де вміщені різноманітні супутникові знімки для будь-яких потреб.

Необхідно знайти супутникові знімки АСТЕР ГДЕМ – знімки, зроблені з європейських супутникових апаратів, в яких вміщені математичні відомості про абсолютні висоти точок земної поверхні. Ці знімки дають можливість побудувати найточнішу рельєфну модель місцевості із точністю 30 м, що є дуже значним показником, особливо враховуючи, що задачею даного дослідження не є детальне вивчення рельєфу, він виступає лише в ролі допоміжного фактора розміщення об'єктів православ'я.

Після завантаження знімків додаємо їх до проєкту АркГІС. Оскільки Харківська область досить велика за розмірами (її площа співставна із деякими європейськими країнами), то необхідно 15 знімків, щоб покрити всю територію Харківської області. Далі утворюємо із них мозаїку, щоб було можливо редагувати шари одночасно, і щоб шкала зафарбування різних висот була єдиною. Далі залишається лише підібрати необхідні кольори для зафарбування рельєфу. Картографічна основа готова.

Наступним етапом створення карти є нанесення тематичного змісту. До нього входять усі православні об'єкти у Харківській області, що існують наразі. Окремим класом виділяються ті церкви, що підпорядковані Православній Церкві України, окремо виділяємо церкви УПЦ (МП). Крім того, на території Харківської області існує 4 монастирі. Всі вони підпорядковуються УПЦ (МП),

тому їх виділяємо в окрему групу. Остання категорія храмів – пошкоджені в результаті бойових дій. На жаль, війна триває і вона вже нанесла непоправної шкоди релігійній спадщині досліджуваного регіону. Для їх виділення застосовується інший колір обводки, щоб підкреслити цю окрему рису храмів.

Після цього наносимо всі церкви, які вдалося знайти на сайтах єпархій православних церков, що представлені у Харківській області. Далі додаємо назву, масштаб і формуємо легенду карти. Після цього обираємо потрібний формат і експортуємо готову карту.

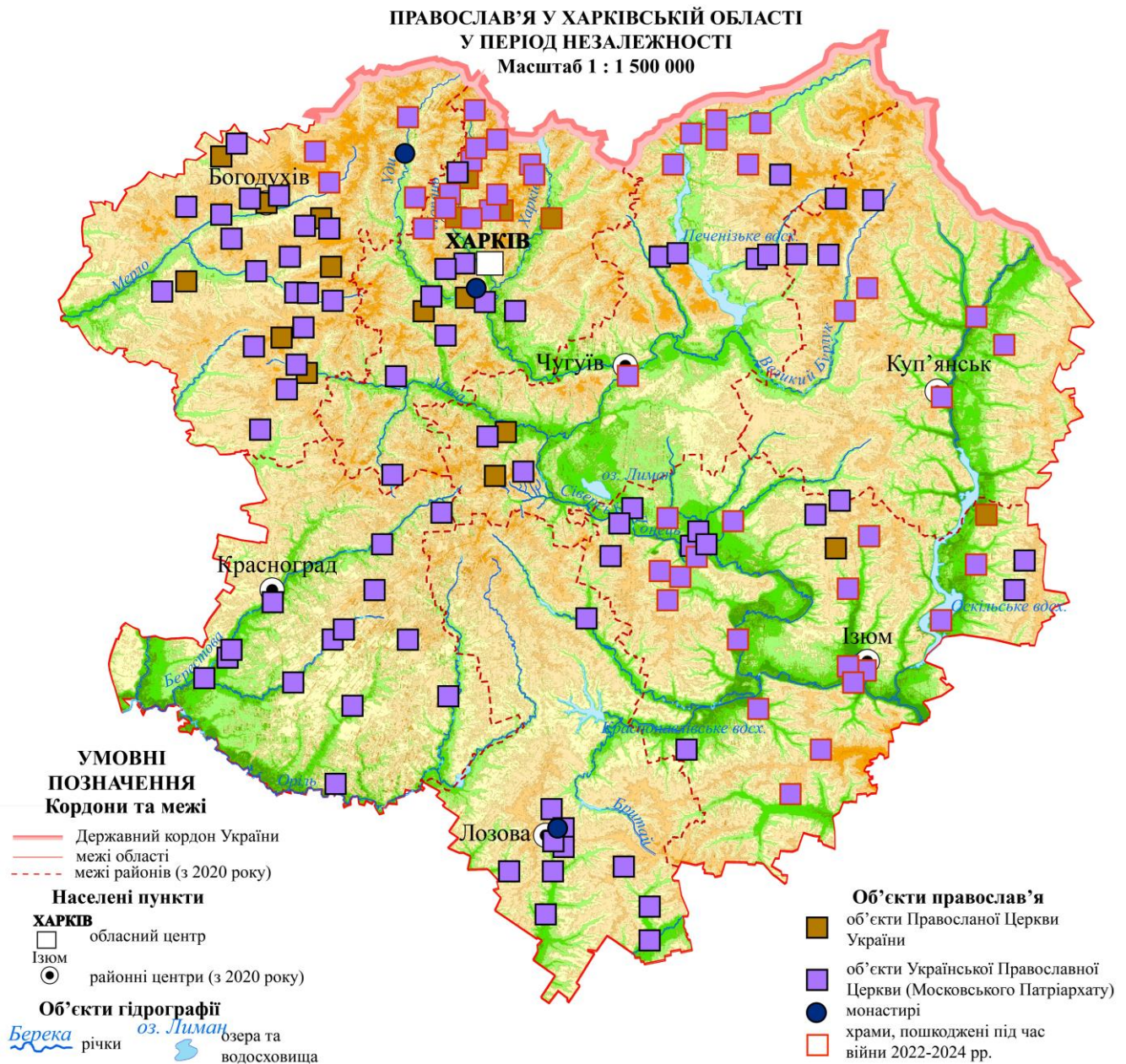

Рис. 3.1. Православ'я у Харківській області у період незалежності

Після завершення створення першої карти, необхідно позначити релігійні об'єкти і на карті міста Харкова. Для фону використовуємо одну із базових карт, що вміщені в Арк ГІС, і аналогічно із картою для Харківської області наносимо храми та монастирі, що знаходяться у місті Харкові.

Також додатково на карту Харкова додана діаграма, що демонструє динаміку кількості православних храмів у місті Харкові, що дозволить мати загальне уявлення про розвиток релігійної сфери у місті протягом його історії.

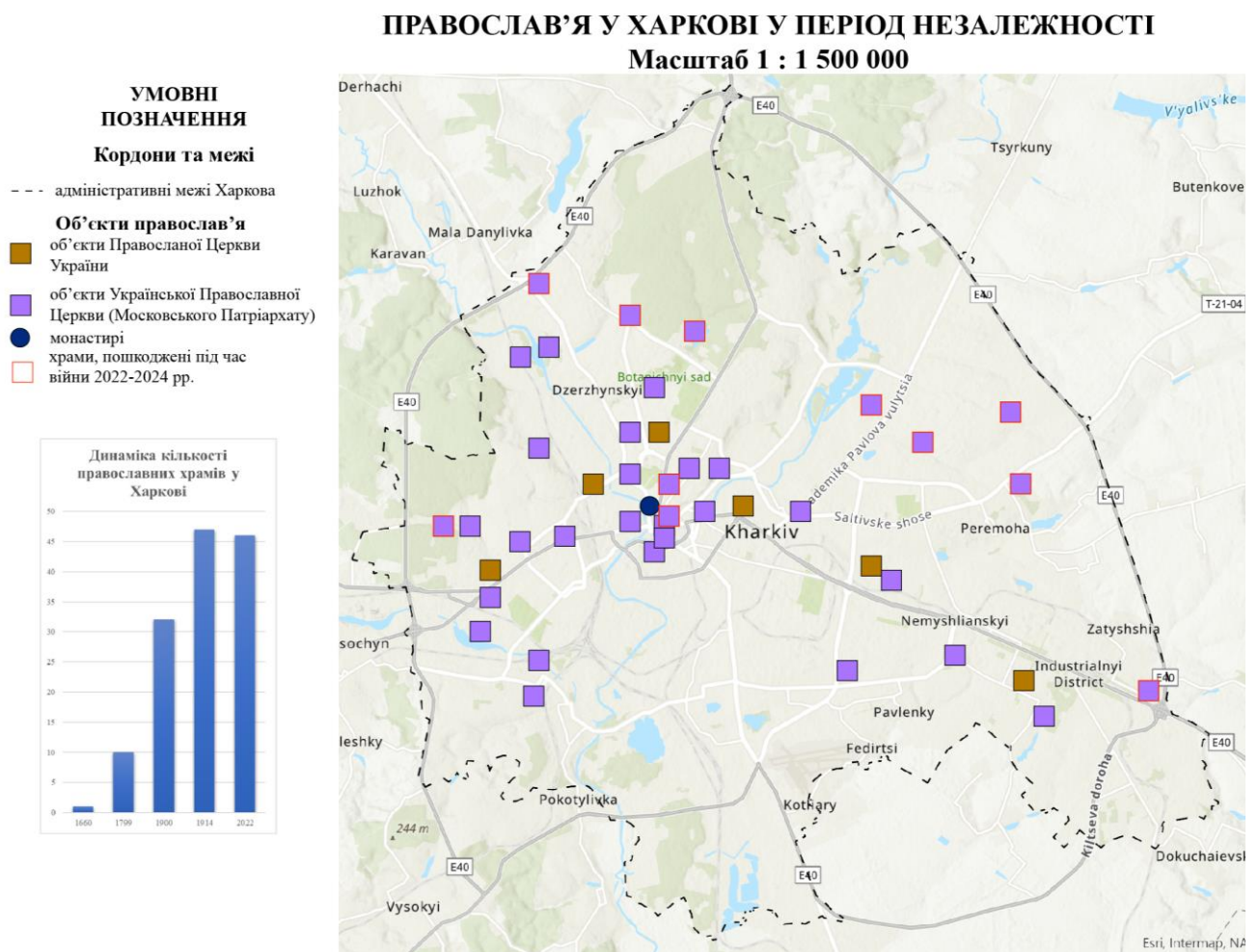

Рис. 3.2. Православ'я у Харкові у період незалежності

Отже, на даному етапі дослідження було створено дві карти, що ілюструють ситуацію із православ'ям у Харківській області та у місті Харкові на сучасному етапі історії, а також дозволяють провести картографічний аналіз і

виявити закономірності у розміщенні сакральних об'єктів на досліджуваній території.

3.2. Просторовий аналіз на основі побудованого геозображення

Побудовані карти православ'я у Харківській області та місті Харкові дозволяють прослідкувати закономірності у поширенні сакральних об'єктів. Почнемо із міста Харкова. Тут природний фактор відігравав мінімальну роль, адже у таких густозаселених і великих населених пунктах, як Харків, все вирішується завдяки особливостям історії міста, його забудови та генерального плану розвитку.

Найбільше церков розташовано в історичному центрі міста, оскільки раніше місцеве населення було набагато більш релігійним, ніж зараз: всі хрещені завжди відвідували всі церковні служби, а тому необхідно було багато храмів, щоб вмістити всіх вірян. Деякі церкви, такі, як Озерянська були спочатку поза межами міста і присвячені чудотворним іконам. Інші церкви, побудовані у XIX-XX ст., були переважно створені через зростання чисельності міського населення і розширення меж міста, через що його жителям було незручно відвідувати храми у центрі міста, а громадський транспорт тоді лише починав свій розвиток.

Інші церкви були побудовані наприкінці XX – на початку XXI ст. у так званих «спальних районах» (Салтівка, Олексіївка, ХТЗ та інші) все із тією ж метою – задовольнити попит вірян, особливо в часи великих релігійних свят, таких, як Пасха чи Хрещення. Цікавим є той факт, що всі церкви Харкова утворюють вісь «схід-захід», і при цьому північна та південна частини міста майже не мають церков. Причиною цього є наявність величезного зеленого масиву на півночі міста, а також із тим, що ця частина є менш заселеною.

Крайня південна частина має незначну чисельність населення, а, отже, не існує і такої необхідності у будівництві церков. Крім того, у південній частині міста, близькій до центральній також майже немає церков. Причиною цього є

Крім того, спостерігається приуроченість об'єктів православ'я до русла Сіверського Дінця – найважливішої річки Харківської області, оскільки там розташований цілий ряд міст – Балаклія, Чугуїв, Ізюм та безліч сільських населених пунктів.

Окрему категорію церковних об'єктів становлять присвячені військовим конфліктам. Найбільшим таким комплексом є меморіальний комплекс «Слобожанський» (рис. 3.4), присвячений битві за Харків між СРСР та Ніцистською Німеччиною. І у 2013 році там з'явилася меморіальна церква, так само, як і в ряді інших меморіальних комплексів, присвячених жертвам Другої світової війни на території Харківської області, як, наприклад, в Дробицькому яру та меморіалі «Батьківщина-мати» у Харкові.

Рис. 3.4. Панорама військово-меморіального комплексу «Слобожанський» (колишня «Висота маршала Конєва», село Коротич, Харківський район) [12]

Крім того, у роки незалежності багато церков з'явилося поблизу джерел питної води, оскільки на Хрещення віряни ходять на освячення води, і тому для

зручності проведення богослужінь безпосередньо поблизу храму, з'явилися нові споруди у Саржиному, Кітлярчиному та інших ярах.

Рис. 3.5. Церква у Саржиному яру [28]

Окремою сторінкою сучасної історії об'єктів православ'я є війна із Росією. Харківщина одним із першим регіонів України зустріла початок повномасштабного вторгнення, а інтенсивні бойові дії та обстріли, спричинили значні руйнування сакральних споруд. З побудованої карти видно, що найбільше постраждали храми у місті Харкові, його північних передмістях, у північно-східній частині Куп'янського району, півночі Богодухівського району та навколо міста Ізюм.

Таким чином, побудовані карти православ'я у Харківській області у період незалежності дозволили проаналізувати характер нерівномірності поширення сакральних об'єктів та виявити його причини. Серед найбільш поширених – особливості історичного розвитку і забудови (для міста Харкова), а також особливості рельєфу та розміщення джерел води (для розміщення мережі населених пунктів у Харківській області).

ВИСНОВКИ

Таким чином, в результаті проведеного дослідження вдалося сформулювати наступні висновки:

1. Проаналізовано основні етапи становлення православ'я, як панівної релігії у Харківській області. За даними історичних джерел вдалося встановити, що православ'я закріплювалося на цій території, як мінімум тричі через те, що Харківщина перебувала на межі християнського європейського світу та кочового азійського світу, що поступово став ісламським. Перший період християнізації припав на часи Русі -України у період XI-XII ст.. Після цього настало майже 500 років запустіння цієї території почався другий етап разом із масовою міграцією населення із Речі Посполитої у часи Хмельниччини. Третій етап розпочався у 1991 році і триває дотепер. Він характеризується відродженням православ'я на теренах Харківської області після 74 років тоталітарного атеїстичного керівництва.
2. Дослідження наукових публікацій вчених з України та інших країн світу дозволило підтвердити наукову значущість обраної тематики, але водночас була виявлена нестача наукових публікацій саме стосовно об'єктів православ'я на теренах України і Харківської області зокрема. Тому актуальним завданням є створення таких картографічних зображень, у тому числі через військові дії, оскільки необхідно визначити об'єми збитків, завданих релігійній сфері Харківщині внаслідок військових дій 2022-2024 рр.
3. Встановлено, що природні умови не мають прямого впливу на розміщення об'єктів православ'я, однак вони впливають на формування мережі людських поселень завдяки особливостям рельєфу, гідрографічної сітки та кліматичних умов. В свою чергу, встановлений прямий зв'язок між розміщенням населених пунктів та об'єктів

православ'я, що доводить зіставлення карти сакральних об'єктів із картою населених пунктів.

4. Результатом даного дослідження є карта «Православ'я у Харківській області в період незалежності», яка демонструє особливості розміщення об'єктів православ'я різного підпорядкування на досліджуваній території. Вона разом із супутньою картою, створеною для міста Харкова, дозволяє оцінити характер нерівномірності у розміщенні храмів та монастирів, виявити фактори, що вплинули на це, а також проаналізувати масштаби пошкоджень храмових споруд в результаті військових дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. Київ: ІА НАН України, 2003. 356 с.
2. Атлас Харківської області. Київ: ГУГКК при КМУ. 1993. 46 с.
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.
4. Бондаренко В.С. Релігійна мапа Харківщини: минуле та сучасність // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Кааразіна. Серія «Історія». 2017. №54. С. 24-31.
5. Варта Харків [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://varta.kharkov.ua/blogs/1001013/1205112>
6. Вітчизняна історіографія історії православної церкви в Україні у XVII-XX століттях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/157037>
7. Історія Православної Церкви України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pomisna.info/uk/tserkva/istoriya/>
8. Карта розвитку православних храмів у Харківській області / Упоряд. О.П. Сидоренко // Наукові праці УкрГео. 2020. №1. С. 15-22.
9. Ковальчук А.С. Конфесійно-географічна характеристика релігійно-паломницьких об'єктів в Україні: монографія / А.С. Ковальчук. – Львів: Фенікс, 2002. – 120 с.
10. Медведєв, А. Г. Роль православних святинь у розвитку культурного туризму Харківщини // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. 2018. Вип. 27. С. 113-120.
11. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua>
12. Питання релігії та церкви в Україні. eprints.zu.edu.ua. Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/30263/1/History_of_religion.pdf

13. Пам'ятки архітектури та містобудування України: довідник Держ. реєстру нац. культ. надбання / В.В. Печерський та ін.; за ред. А.П. Мардера, В.В. Печерського. – К.: Техніка, 2000. – 664 с.
14. Пересадько, В. А., Шпурік, О. В. Картографування для потреб релігійного туризму (на прикладі міста Харкова) // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. 2015. Вип. 22. С. 99-104.
Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/pbgok/article/view/4057>
15. Підлісецька І. О. Досвід візуалізації пам'яток історично-культурних призначень в картах і атласах / І. О. Підлісецька. // Інститут передових технологій. – 2008. – №13. – С. 174-181.
16. Післявоєнний розвиток православ'я в Україні (1945-1990).
textbook.com.ua. Режим доступу:
<https://textbook.com.ua/religiya/1582376751-0>
17. Православ'я в Україні: відродження та проблеми сучасності.
Національний університет «Києво-Могилянська академія». Режим доступу: <http://www.ukma.edu.ua/spirit/revival.html>
18. Релігійне життя в Україні у період незалежності. Урок на
naurok.com.ua. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/urok-religiyno-zhittya-v-ukraini-u-period-nezalezhnosti-180215.html>
19. Релігійний туризм: термінологічний словник-довідник / Авт.-упоряд.
Т. Божук. – Львів: Український бестселер, 2010. – 152 с.
20. Ровенчак І.І. Географія культури: проблеми теорії, методології та
методики дослідження : монографія / І.І. Ровенчак. – Львів: ВЦ ЛНУ ім.
І. Франка, 2008. – 240 с.
21. Розвиток культури й духовного життя в Україні. uahistory.co. Режим
доступу: <https://uahistory.co/subject/culture/26.html>
22. Сектор картографічних видань [Електронний ресурс] – Режим
доступу : http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_sk/cgiirbis_64.exe

23. Смілянська, О. М. Еволюція православної релігії в Харківській області у період незалежності України // Сучасні проблеми історії. 2021. Вип. 32. С. 97-105.
24. Соловей, Ю. М. Вплив релігійного туризму на розвиток регіонів України // Географія та туризм. 2019. Вип. 47. С. 41-49.
25. Сучасне становище Церкви в Україні: передумови і перспективи. РІСУ. Режим доступу: https://risu.ua/suchasne-stanovishche-cerkvi-v-ukrayini-peredumovi-i-perspektivi_n118065
26. Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики. Національний інститут стратегічних досліджень. Режим доступу: <https://niss.gov.ua/news/statti/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrayinskogo-pravoslavyya-znachennya-i-vikliki>
27. Туризм на Харківщині. Природно-рекреаційні ресурси та історико-культурний потенціал регіону: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.kharkov.ua/lib_druk.php
28. Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних змін. dspace.tnpu.edu.ua. Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/11300>
29. Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник: С. М. Вовкодав]. – Переяслав-Хмельницький. – 96 с.
30. Харківщинознавство : навч. посіб. Для учнів 8-9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.І. Грінченко та ін. Харків : Гімназія, 2011. 448 с.
31. Шпурік К.В. Особливості картографічного дизайну при розробці атласу природної та історико-культурної спадщини Харківської області. *Проблеми безперервної географічної освіти та картографії* : зб. наук праць. Харків, 2013. Вип. 18. С. 173-176.

32. Bociurkiw, B. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939-1950). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – 396 c.
33. Bremer, T. Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe: Encounters of Faiths. New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 294 c.
34. Der Einfluss der orthodoxen Kirche auf die ukrainische Politik / Braun, R. (2021). Osteuropa-Analysen, 50(2), 45-61.
35. Die Rolle der orthodoxen Kirche in der ukrainischen Nationenbildung / Schuster, M. (2020). SSOAR. URL: <https://www.ssoar.info/nationenbildung>
36. Die ukrainische Orthodoxie im Kontext der Unabhängigkeit / Schmidt, F. (2018). Osteuropa-Studien, 30(3), 120-140.
37. Explainer: Understanding Orthodoxy, the shared religion of Ukraine and Russia. America Magazine. URL: <https://www.americamagazine.org>
38. Geopolitik, Macht und kirchliche Identität: Der Konflikt um die orthodoxe Kirche in der Ukraine / Weber, A. (2019). Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <https://www.bpb.de/geopolitik-orthodoxie>
39. History of Ukraine: Primary Documents. EuroDocs. URL: https://eudocs.lib.byu.edu/index.php?title=History_of_Ukraine:_Primary_Documents .
40. Hovorun, C. Scaffolds of the Church: Towards Poststructural Ecclesiology. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2017. – 250 c.
41. Minakov, M., Kasianov, G., & Rojansky, M. From “the Ukraine” to Ukraine: A Contemporary History, 1991 - 2021. Wilson Center. URL: <https://www.wilsoncenter.org>
42. Orthodox Church of Ukraine. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Orthodox-Church-of-Ukraine>
43. Orthodoxe Kirche und staatliche Unabhängigkeit der Ukraine / Hoffmann, J. (2018). Zeitschrift für Politik und Religion, 39(1), 70-88.

44. Orthodoxie et pouvoir en Ukraine: une relation complexe / Bernard, A. (2022). *Revue politique et religion*, 40(3), 89-104.
45. Orthodoxie in der Ukraine: historische Perspektiven / Müller, H. (2019). *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, 45(2), 77-96.
46. Orthodoxie und demokratische Transformation in der Ukraine / Lang, T. (2020). Springer. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/springer>
47. Orthodoxie und nationaler Diskurs in der Ukraine / Gruber, K. (2020). *Zeitzeichen*. URL: <https://www.zeitzeichen.net/orthodoxie-nationaler-diskurs>
48. Orthodoxy in Ukraine: A Brief Overview. *Orthodox History*. URL: <https://orthodoxhistory.org>
49. Religiöse Identität und politische Transformation in der Ukraine / Fischer, L. (2022). JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/transformation-ukraine>
50. Swanson, G. *The Orthodox Church in Ukraine: A Century of Separation*. Ithaca: Cornell University Press, 2021. – 368 c.
51. Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <https://huri.harvard.edu>
52. Zwischen Moskau und Kiew: die orthodoxe Kirche in der Ukraine / Meyer, P. (2021). *Osteuropa-Forschung*, 28(4), 95-113.